

PAPER DETAILS

TITLE: SABRİ F. ÜLGENER'İN METODOLOJISI, KAYNAKLARI VE BAZI KAVRAMLARINA DAİR
ELESTİRİLER

AUTHORS: Ergin ÇAGMAN

PAGES: 93-118

ORIGINAL PDF URL: <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/165911>

SABRİ F. ÜLGENER'İN METODOLOJİSİ, KAYNAKLARI VE BAZI KAVRAMLARINA DAİR ELEŞTİRİLER*

Ergin ÇAĞMAN**

Özet

Osmanlı dönemi iktisat zihniyetine dair önde gelen araştırmacılardan biri olan Sabri F. Ülgener, temelde Max Weber'in teorisine bağlı kalarak kapitalizmin niçin Osmanlı devlet ve toplumunda ortaya çıkmadığını araştırmıştır. Weber modern kapitalizmin Avrupa'da ortaya çıkmasındaki en önemli etken olarak Protestan ahlâkına vurgu yaparken, Ülgener de Osmanlı dönemi zihniyetine eğilerek Protestanlık türü bir ahlâkın Osmanlı toplumundaki izlerini sürmüştür. Netice itibarıyla Ülgener, bu türden bir zihniyetin Osmanlı toplumunda ortaya çıkmadığı sonucuna ulaşmıştır.

Ülgener, zihniyet meselesiyle ilgili çalışmalarında yöntemi, faydalandığı kaynaklar ve kullandığı kavramlarla dikkat çekmiştir. Ülgener, anlayıcı yöntemden hareket etmiş, arşiv kaynakları yerine dönemin ahlâk, nasihat ve şiirlerini ihtiva eden edebî türlerden faydalanmıştır. Kavramlar açısından da, bazen Batı literatüründeki rasyonalite ve Ortaçağ gibi kavramlardan yoğun şekilde istifade etmiş; bazen de bizzat kendisinin özel anlam kazandırdığı iktisat ahlâkı-iktisat zihniyeti gibi kavramları kullanmıştır.

Bu çalışma, Ülgener'in iktisadi zihniyetle ilgili ortaya koyduğu eserlerin bir hülasesini sunmayı amaçlamaktadır. Çalışmada, Ülgener'in yöntemi, kullandığı kaynaklar ve kavramları ile ulaştığı sonuçların tutarlılığı ve doğruluğu eleştirel bir tarzda ele alınmıştır.

Anahtar Kelimeler: Anlayıcı Yöntem, İktisat Ahlâkı-İktisat Zihniyeti, Rasyonalite, Ortaçağ.

* Yazıya katkılarından dolayı değerli dostum Şaban Bıyıklı'ya teşekkür ederim.

** Dr.

A REVIEW OF THE METHODOLOGY, RESOURCES AND CERTAIN CONCEPTS OF SABRI F. ULGENER

Abstract

One of the eminent researchers in the field of Ottoman economic thought, Sabri F. Ülgener attempted to understand, mainly drawing upon the Weberian theory, why capitalism did not emerge in the Ottoman Empire and society. While Weber focuses on Protestant ethics as the predominant factor in explaining the emergence of modern capitalism in Europe; Ülgener looks for the traces of a quasi-Protestant ethics in the Ottoman society with an emphasis on its economic mentality. Consequently, he concludes that the Ottoman society failed to develop such mentality.

In his studies on economic mentality, Ülgener catches the attention of researchers particularly with his methodology, resources and concepts. He drew upon the interpretive method, and made use of literary genres comprising the ahlâk (ethics) and nasihat (advice) literatures as well as poetry of the period, rather than archival materials. As far as the concepts are concerned, he extensively used Western concepts such as rationality and Middle Ages, while he also adopted notions such as economic ethics-economic mentality, to which he himself lent new meanings.

The present study is intended to present a review of Ülgener's works on economic mentality. It discusses from a critical point of view his resources and concepts as well as the consistency and accuracy of his conclusions.

Keywords: Interpretive Method, Economic Ethics-Economic Mentality, Rationality, Middle Ages.

I. GİRİŞ

Sabri F. Ülgener, Osmanlı yöneticileri ve aydınları tarafından “*niçin terakki edemedik*” tarzında dile getirilen problemi 20. asrın ikinci yarısında, “*zihniyet*” ve “*iktisadî geri kalmışlık*” bağlamlarında ele almış ve kapitalizmin neden Osmanlı devlet ve toplum düzeninde ortaya çıkmadığı sorusuna cevap aramış olan akademisyenlerden biridir [1]. “İktisadî Çözülmenin Ahlâk Ve Zihniyet Dünyası”¹ adlı temel eseri, Ülgener’in, soruna Weberci bir yaklaşımla çözüm arama çabalarını yansıtmaktadır.

Weber’in, Avrupa’da Protestan ahlâkı ile kapitalist zihniyetin ortaya çıkışı arasında kurduğu nedensellik ilişkisi, Ülgener’in, Osmanlı-Türk toplumundaki “*iktisadî geriliğin*”² nedenlerini veya kapitalistleşememenin önünde ne tür engeller olduğunu belirleme çalışmalarına temel teşkil etmiştir [2], [3]. Öte yandan Osmanlı medeniyeti söz konusu olduğunda uzun bir zaman

1 Eser ilk haliyle 1951 yılında *İktisadî İnhitat Tarihimizin Ahlâk ve Zihniyet Meseleleri* adıyla basılmıştır.

2 Yazıda zaman zaman geçen “*iktisadî gerilik*”, “*geri kalmışlık*”, “*prekapitalist*”, “*Osmanlı ortaçağı*” “*Osmanlı insanı*” vb. bazı kavramlar Ülgener’e ait olup kendi paradigması içinde, Osmanlı zihniyet dünyasını anlamada ve açıklamada soyutlamalar yaparak kullandığı tanımlar, dönemlemeler ve tiplerdir. Bunları a priori birer veri olarak kullanmak yanılgıya yol açabilir. Bu sebeple söz konusu kavramları Ülgener’in yaklaşımının kendi bağlamı içinde değerlendirmek uygun olacaktır.

dilimini ve geniş bir coğrafyayı ele almayı zorunlu kılan³ bu tür bir probleme ilişkin kesin hükümlere varmanın zorluğu da ortadadır. Ülgener'in çalışmasının bu bakımdan bir ilk adım olduğu gerçeğini de ifade etmek gerekiyor. Sözünü ettiğimiz hususlar eseri dikkat çekici hale getiren özelliklerdir. Fakat esas itibarıyla, böyle bir meselenin, ortaya konan hükümlere yönelik ihtiyatlı ve eleştirel bir yaklaşımı gerekli kılmasına rağmen, Ülgener'in çalışmaları için bu türden bir yaklaşımın gösterildiğini iddia etmek zordur. Bununla, hakkındaki geniş literatürün eleştirel olmaktan çok onun tezlerini açıklama ve tanıtmaya yönelik olduğunu ifade etmek istiyoruz⁴.

Çalışmada, Ülgener'le ilgili artık terk edilmesi gerektiğini düşündüğümüz bu yaklaşımın aksine onun tezlerinin temelini teşkil eden "İktisadî Çözülmenin Ahlâk Ve Zihniyet Dünyası" adlı eseri ekseninde, yazarın yöntemini, kaynaklarını ve bazı kavramlarını eleştirel bir tarzda incelemeye gayret ettik. Ülgener bu eserinde ve ilave olarak Zihniyet ve Din adlı kitabında arşiv belgeleri yerine edebî ve ahlakî eserlerden yola çıkarak bütün bir Osmanlı tarihinde hâkim olan zihniyeti, özelde ise iktisat zihniyetini ortaya koymaya çalışmaktadır. Bunu yaparken de söz konusu kaynak türlerinden hareketle sık sık soyutlamalara ve genellemelere başvurmaktadır.

Ülgener'in vardığı sonuca göre hemen hemen tüm Osmanlı zihniyeti kuruluşundan yıkılışına kadar hiç değişmemiştir veya Osmanlı tarihinde değişmediğini düşündüğü unsurlardan hareket ettiği için eserlerinden çıkan sonuç bu yöndedir. Fakat gerçekten de onun faydalandığı eserlere göre tümenden bir Osmanlı zihniyet dünyası anlaşılabilir mi? Kullandığı yöntem, kaynaklar ve kavramlar genel olarak bu zihniyeti tam olarak aksettirebilir mi? Osmanlı devlet ve

- 3 Ülgener her ne kadar tezlerinde kullandığı "Şark" kavramıyla Osmanlı Yakındoğu ve özellikle de Orta Anadolu'yu kastetmişse de kullandığı kaynaklara göre vardığı sonuçlar daha geneldir. Mekânsal sınırları belirlemesine rağmen elde ettiği verileri bütün bir Ortaçağ ahlâkı ve çözülme devri zihniyetine teşmil etmiş ve bu da birçok problemi beraberinde getirmiştir [4]. Ayrıca Ülgener, kronolojik olarak her ne kadar Osmanlı'daki geri kalmışlığı ele alıyorsa da zihniyet tahlilleri ve zihniyet tarihiyle ilgilenmesi sebebiyle sıklıkla İslam'ın zuhuru ile Osmanlı Devleti arasındaki dönemleri de araştırmasına konu edinmektedir.
- 4 Bunda Weber'in tezlerinin günümüzde hala popülerliğini korumasının ve Ülgener'in ülkemizde zihniyet meselesine ilk defa yoğun olarak eğilen aydınlarımızdan olmasının yanı sıra, konuyla ilgilenenler arasında genellikle içkin olarak zihniyet meselenin Ülgener tarafından çözümlendiği gibi bir ön kabulün de etkili olduğunu düşünmekteyiz. Ülgener bağlamında, Weber-Ülgener modeline kısmi olarak yapılan eleştirilerin dışında genel olarak eleştirel yaklaşım sergileyenler için bkz. Ahmet Demirhan, "*Hatlar, Portreler, Çehreler ve Renkler Ortasında "Püriten" ve Ülgener*", ed. Murat Yılmaz, T.C. Kültür Ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara, 2007, s.132-169; M. Şükrü Hanioğlu, "*Max Weber-İslami Calvinistler*", Türkiye Günlüğü 84, Bahar 2006, s.40-44; Orhan Türkdoğan, "*Max Weber-Günümüzde ve Türkiye'de Weberci Görüşler*", Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Yayınları, İstanbul, 1985, s.9-50; Celaleddin Çelik, "*İslam iktisat Ahlâkına Dair Birbirini Tamamlayan Bakış Açıları: Weber Ve Ülgener Üzerine Karşılaştırmalı Bir İnceleme*", İslami Araştırmalar Dergisi, C.16, Sayı 4, 2003, s. 669-671; Ülgener'in eserlerinde sıklıkla başvurduğu edebî kaynakların eleştirisi için bkz. İbrahim Şahin, "*Zihniyetin Göstergesi Olarak Edebiyat ve Ülgener*", Editör Murat Yılmaz, T.C. Kültür Ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara 2007, s.294-301; Mehmet Can Doğan, "*Sabri F. Ülgener Örneğiyle Sosyal Bilimler ve Edebiyat*", Editör Murat Yılmaz, T.C. Kültür Ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara 2007, s. 286-292.

toplumunda başlangıcından sonucuna kadar değişmeden kalabilmiş bir zihniyetten söz edilebilir mi? Yaptığı soyutlama ve genellemeler, tutarlılık ve doğruluk açısından ne derecede hakikati yansıtmaktadır? Amacımız bu ve benzeri sorulara cevap aramaya çalışmaktır. Elbette bu soruların cevapları bir makalenin hacmine sığamayacak kadar geniştir. Fakat Ülgener'in ciddi anlamda ilk denemelerini yaptığı bu konuyu özellikle de yine onun üzerinden tartışmaya açmanın bugünkü iktisat zihniyetini anlamada önemli bir yeri vardır. Bu sebeple bu çalışmanın Ülgener'in tezleri ve Osmanlı devlet ve toplumunun zihniyeti hakkında yapılacak araştırmalara katkıda bulunmasını ümit ediyoruz.

II. ÜLGENER'İN YÖNTEMİ

Ülgener, insanı anlamayı onu açıklamaktan daha gerçekçi bulduğu için insan-insan ilişkilerini ön plana almış ve iktisadî analizde ihmal edilmiş olan insanı analizine dâhil etmeye çalışmıştır. Arayışları onu Dilthey'le ve Alman tarihçi okuluyla bağlantı kurmaya yöneltmiştir [2]. Teorik yaklaşımlarında birçok kişiden faydalanmakla birlikte belirgin olarak üç isim ön plana çıkmaktadır. Bunlar; Dilthey'in dışında Sombart ve özellikle Weber'dir.

Dilthey'e göre, doğa bilimlerinin bakışıyla insan gerçekte olduğundan farklı ele alınmış ve eksik değerlendirilmiştir. Dilthey, insanı diğer özelliklerinden yalıtarak, sadece akıl sahibi bir varlık olarak gören anlayışı eleştirir. İnsan da, insanın içinde bulunduğu yaşam da tek bir nedenle açıklanamayacak kadar karmaşıktır. Bu çok ögeli karmaşık yapı ancak bütünün, bütünlüğünün gözden kaçırılmayacağı bir bakışla ve insanın tarihsel bir varlık olduğu gerçeği merkeze alınarak anlaşılabilir [5], [6]. Bununla birlikte Dilthey'in metodunun yetersizliklerini⁵ Weber'in “*ideal tipi*”yle⁶ [9], [10] aşmaya gayret eden Ülgener, bu kavramsal çerçevenin kullanılmasının doğurduğu problemleri de dile getirmiştir⁷. Dilthey'in dışında, 20. yüzyılın başlarından itibaren

5 Dilthey'in metoduna göre tarihin belirli dönemlerinde toplumlardan ortalama tipler tespit ederek devirleri birbirleriyle karşılaştırmak kültür tarihçisi için önemli bir yöntemdir. Fakat burada iki önemli problem ortaya çıkmaktadır. Birincisi örnek teşkil edebilecek tipleri bulabilmenin zorluğudur. İkincisi ise kültür ve zihniyet karşılaştırmaları için gereken tiplerin vasat değil ideal olmasıdır. Bu tipler gerçeğe nazaran bazı durumlarda mübalağalı görünmekle birlikte araştırmalarda Weber'i takiben tarihçi ve sosyologlar için esas bilgi vasıtaları haline gelmiştir [7]. Bu sebeple Ülgener de Dilthey'den faydalanmakla birlikte tezlerinde O'nun “*vasat tip*”i yerine Weber'in “*ideal tip*”ini kullanmayı tercih etmiştir.

6 Weber'in açıklamayı kolaylaştırıcı (heuristic) olduğunu ifade ettiği ideal tip, gerçeği temsil etmemesine rağmen temsil için bir araç olarak kullanılır. İdeal tip bir ya da daha fazla bakış açısının tek yönlü olarak vurgulanmasıyla ortaya çıkar. Aslında ideal tipler ütopya olarak ifade edilebilir ve nesnel olamazlar. Fakat onlar aracılığıyla sanki bir nesnellik imkânı varmış gibi kategoriler oluşturulur. Bu kategoriler de tarihsel olarak doğru olmadıkları gibi gerçekliği de kuşatamazlar. Bunun uygun olup olmadığına ancak muhayyilemiz karar verir [8].

7 Ülgener, ideal tip inşasının net ve açık görünümüne kapılmaktan şikâyet eder. Bu tiplerin her birinin yaşanan gerçeğin ta kendisiymiş gibi görülmesini, tarihsel bağlamından koparılarak önceden tasarlanan özel-

Türkiye’de baskın bir eğilim olarak ortaya çıkan Gökalp-Durkheim çizgisinin pozitivizmine karşı Alman Tarihçi okulunun Weber ve Sombart ile beraber ele aldığı anlamacı-yorumlayıcı metodu da yoğun olarak kullanmıştır⁸ [12], [13]. Bu açıdan bakıldığında Ülgener’in yöntemi ve tüm sosyal bilimleri seferber ederek insanı bir bütün olarak ele alma ve anlama çabası daha net anlaşılmaktadır.

Alman geleneğine bağlı olduğu için Ülgener’in kullandığı kategorilerin bu geleneğin izlerini taşıması normaldir. Bu nedenle Ülgener, doğa bilimlerinin karşısına sosyal bilimleri ya da insan bilimlerini değil, manevi ilimleri (Geisteswissenschaften) koymaktadır. Doğal olarak bu, Ülgener’in “*anlayıcı metod*”a yakın olduğunu göstermektedir [14]. Eserlerinde Alman iktisatçıların görüşlerine sıklıkla yer vermesi de bununla ilgilidir. Kuşkusuz bunda Alman hocalardan etkilenmiş olmasının yanı sıra iktisat zihniyeti etütlerine ilk defa Almanya’da başlanmasının da önemli rolü olmuştur [15], [16].

Weber ve Sombart’ın kapitalist gelişim dinamiklerine yönelik çözümlemelerinden hareket eden Ülgener, aynı gelişmenin Osmanlı-İslam dünyasında neden vuku bulmadığı sorusu üzerine odaklanır. Ancak kapitalist zihniyetin ortaya çıkışında etkili olan yapıları araştırmak üzere oluşturulan bir modelin, kapitalizmi üretememiş bir toplumsal bağlama uyarlanması çeşitli zorluklarla karşılaşması kaçınılmazdır. Dolayısıyla Ülgener en çok eleştiriyi, takip ettiği bu yaklaşım nedeniyle almıştır⁹.

liklerin söz konusu ideal tiplere giydirilmesini eleştirir. Kısacası, soyutlaşmaya ilişkin ideal tiplerin teorik çıkarsamalar olarak kullanılmasına karşı çıkar [2].

- 8 Diltthey’e göre doğa bilimleri ile sosyal bilimler arasındaki temel fark açıklamak ve anlamak arasındaki olgusal farklılığa dayanır. Doğa bilimleri evreni, insan iradesinden bağımsız olarak mekanik nedensellikte açıklamaya çalışırken sosyal bilimler ise insan iradesinin merkezinde olduğu olguları anlamaya çalışır. Bu konuda Diltthey’den referans aldığı kuramı genişleten Weber’e göre göre temelde her iki kuram da bireysel davranışları fiziksel yasalara bağlar ve davranışların arkasında yatan tarihsel ve kültürel etkenleri göz ardı eder. Bu sebeple hem Marksist hem de modern kavramsallaştırma, yorumlayıcı analiz eksikliği sebebiyle toplumsal olguları açıklamada yetersiz kalmaktadır [11].
- 9 “Weber Almanya’nın özel problemlerinden hareketle modernitenin gelişimini kapitalizm tarihi çerçevesinde ele almıştır. Önce tekil vakalar üzerinden yaptığı iktisadın toplumsal karakterine dair çalışmaları, daha sonra Almanya’nın geç kapitalistleşmesinden doğan sorunlara yönelmiş ve nihayetinde modernitenin dünya tarihsel bir açıklaması ile neticelenmiştir. Bu ilgi genişlemesi Weber’in Alman toplumunun geleceği ile modernitenin geleceğini birbiriyle ilintili bir şekilde ele almaya başlaması ile ilişkilidir. Özellikle 20. yüzyılın başından itibaren gelişen modernite eleştirileri karşısında Weber, onun biricikliğini ve benzersizliğini göstermeye soyunmuştur. Modern toplumun doğasına dair düşünen 19. yüzyıldaki öncülerinde olduğu gibi Weber de moderniteye dair açıklamalarını Batı uygarlığının özel gelişimi teması etrafında kurmuştur.” [17]. Türkdoğan, “Ülgener’de kapitalizmin vazgeçilmez bir motif olarak kök saldığı bir peşin yargı ve arkasında acaba Weber tipi bir iktisat modelini Osmanlı toplumuna uyguladığım takdirde ne elde edebilirim türünde bir araştırmacı zihniyet ve hevesi olduğunu” ifade etmektedir [18]. Ülgener, Weber’in çok tartışılan ve sağlam bir zemine oturtmadığı ileri sürülen tezlerini çok fazla sorgulamadan ve konu hakkındaki eleştirileri göz önüne almadan kendi tezleri için veri olarak kabul ederek temellendirmiştir [19]. Çakmak da Ülgener’in, “Weber’in içinde yaşadığı Batı

Ülgener çalışmalarında, maddî/ekonomik faktörlerin zihniyeti ve kurumları belirleyiciliği konusundaki Marksist anlayıştan da faydalanmıştır. Fakat bu kuramın aksine alt yapı-üst yapı ikilemlerinden hangisinin belirleyici olduğu konusunda kesin bir tavır almamış ve sadece birine öncelik vermemiştir. Tümelden tikele, soyuttan somuta yönelen bir metot anlayışını benimsemekle birlikte bazen de somut verilerden yola çıkarak genellemelere başvurmuştur [21].

Weber, Avrupa'da kapitalist ahlâkı ortaya çıkaran unsurları aramış ve netice itibarıyla diğer faktörlerin de rolünü kabul etmekle birlikte en önemli etken olarak Protestan ahlâkını vurgulamıştır. Ülgener de, Osmanlı devlet ve toplum düzeninde kapitalizm ortaya çıkmadığı için¹⁰ bunu engelleyen (menfi) modelleri arar [12]. Avrupa ile Osmanlı devlet ve toplum düzenlerini, kurumlarını, sınıf/tabakalarını ve nihayet özellikle iki medeniyetin zihniyet yapısını mukayese eder. Bununla birlikte Osmanlı ve Batı medeniyetlerinin arasındaki zihniyet farkını iyi bilmesine rağmen gerek İktisadî Çözülmenin Ahlâk Ve Zihniyet Dünyası, gerek Zihniyet ve Din adlı eserlerinde hem sık sık iki medeniyet arasında bire bir karşılaştırmalar ve aşırı genellemeler yapmış hem de Osmanlı zihniyet ve kurumları için ironik ve küçültücü bir üslup kullanmıştır¹¹.

Her meselenin, tarihte mutlaka ipuçlarının bulunacağı düşüncesinden hareketle Ülgener, tarihî araştırmalara yönelmiş; hukuk, iktisat, din, edebiyat, sosyoloji ve sosyal psikolojiden de geniş ölçüde faydalanarak bu alanlara yayılan siluet halindeki insandan iktisadî özne olarak beşerî bir portre inşa etmeye çalışmıştır. Bu yüzden İktisadî Çözülmenin Ahlâk ve Zihniyet Dünyası adlı eserinin alt başlığı "*Bir Portre Denemesi*"dir. Söz konusu eserde çok geniş olarak ele alınan Ortaçağ (prekapitalist) Osmanlı insanının portresi, sonuç bölümünde yine aynı başlık altında kısaca özetlenmiştir [25].

Ülgener'in zihniyet araştırmalarındaki temel amacı, "*geçmişini inceleyerek, bir eserden ve bir şahıstan diğerine geçmek suretiyle doğrudan doğruya tipler arasında karşılaştırmalar yapmak*

toplumu ve dini normları açısından yaptığı analizi, İslam ahlâkı ve Türk iktisat tarihi açısından yaptığını" belirtir [20]. Ülgener, Weber'in tezini Osmanlı-Türk gerçeğinde **test edebilmek** hususundaki kanaatlerini öğrenmek amacıyla bazı hocalarla görüşmüştür [2].

10 Kapitalizmi doğuran şartlar, Batı Avrupa'nın feodal yapısında saklı olup, sosyo-politik unsurlar ve bürokratik yapının etki alanında yorumlanmıştır. Yani tek bir sebebe irca edilmemiştir. Fakat Ülgener, bu unsurları dikkate almamış ve tek bir etkene (monist) dinî-tasavvufî biçimlendirmeye bağlı kalmıştır [18].

11 Ülgener'in üslubunun akademik olmaması dikkati çekicidir. Eserlerinde samimi bir hava ve ironik bir üslup hakimdir [22]. Ülgener'in tezleriyle ilgili ciddi sayıda eser verilmiş olmasına rağmen üslubu hakkında bir kaç istisna dışında yorum yapılmamıştır. Bunlar da duygularını saklamadan samimi bir tarzda yazması, dili iyi kullanması gibi övücü niteliklerdedir [23], [24], [9]. Fakat kanaatimizce duygularını ele verecek kadar samimi bir üsluba sahip olması her ne kadar bir meziyet olarak görülse bile bu durum, bir bilim adamı olarak objektifliğine gölge düşürme riskini barındırmaktadır. Ayrıca, özellikle İktisadî Çözülmenin Ahlâk ve Zihniyet Dünyası'nda çok sayıda muğlak ifadeler bulunmakta, bu da eserin anlaşılmasını güçleştirmektedir. Bunda Ülgener'in üslubunun rolü olduğu kadar, literatüre getirdiği bazı yeni kavramların ve ele aldığı konunun mahiyetinin de etkisi vardır.

ve bu sayede Osmanlı-Türk insanının ekonomik tipolojisini çizmektir¹²” [2]. Ülgener, herhangi bir devrin insanını, o devrin ahlâk ve edebiyat ürünlerine akseden tarafıyla belli bir dereceye kadar tekrar canlandırabilmenin (reconstruction) faydalı bir metot olduğunu, iyi kullanıldığı takdirde bu yöntemle verimli sonuçlar alınabileceğini, bununla birlikte bu konudaki dikkatsizlik ve aceleciliğin hakikate uymayan mübalağalı genellemelere açık kapı bırakacağını belirtir. Kendisine göre, “mevcut kaynaklardan kısmen elde edilen sonuçları diğerleriyle mukayese etmeden hemen genelleştirme yapmak, araştırmayı yanlış yollara götürür. Nihayet ortak ve devamlı vasıflarına rağmen yer yer renk değişiklikleri ve ton farklılıkları gösteren zihniyet meselesini, sabit tarifler ve şemalar içine sığdırmaya çalışmaktan da mümkün olduğu kadar sakınmak gerekir” [25].

Ülgener, zihniyet araştırmalarında iki ana yol takip eder. Bunlardan ilki, araştırmaya konu olan dönem ve çevrenin iktisat ahlâkını ve iktisat zihniyetini genel hatlarıyla ortaya koymaktır. İkincisi ise o zihniyetin uzun dönem içinde ortaya çıkıp şekillenmesinde değişik faktörlerin, özellikle din ve inanç gruplarının katkılarını tespit etmektir. İkinci çalışma yapılırken zihniyetin oluş ve yayılması sırasında geçirdiği aşamalar, beslendiği akımlar ve bir zihniyetin yerleşinceye kadar kendi içinde karşılaştığı ve mücadele etmek durumunda kaldığı unsurlar incelenmelidir [25].

İslam’ın, esas itibarıyla iktisadi gelişmeye, çalışma ve kazanma düşüncesine engel olmadığına inanan Ülgener’e göre, “bazı tarikatların aralıksız çalışma ve kazanmaya verdikleri önem, Kalvinizmin değer ölçülerini aratmayacak boyutlara varmıştır” [26]. Bununla birlikte İslam dininin bu konudaki temel mesajları zamanla yanlış yorumlanarak orijinalinden saptırılmıştır. Osmanlı dünyasında, Weberci anlamıyla Protestanlık türü bir zihniyetin oluşmasını engelleyen temel unsur da bu sapmadır. Özellikle tasavvufun¹³ etkisiyle, 12. ve 13. yüzyıldan itibaren orijinal İslam’ın eşya, çevre ve zamanla ilgili emir ve yorumlarının değiştirilmesi de bu sapmayla ilgilidir [26]. Böylece pasif bir tevekkül anlayışına ve batınî şekle bürünen tasavvuf, zaman içinde bir yandan üst tabakanın atıl ve gösterişli hayatına meşruiyet sağlarken diğer yandan alt tabakaya itidal, kanaat ve tevekkülü dayatır hale gelmiştir [26]. Bunun yanı sıra Osmanlı’da dejenere olan tasavvuf anlayışının dışında, ibadet ile çalışma ve kazancı birleştiren farklı bir tasavvuf anlayışı da var olmuştur. Bu anlayışın temsilcileri, Weber’in yaklaşımını Ülgener’in diline uyarlayarak söyleyecek olursak Osmanlı bağlamının Protestan adayları olan, “etki alanı ve hitap ettiği kitle dar ve sınırlı kalmış” Melamilerdir [26].

12 Ülgener, analizlerinde Weberci ideal tip kavramsallaştırmasına dayanmakla birlikte “ideal tip” kavramını kullanmaz. Bunun yerine “yüz çizgileri”, “portre”, “karakter çizgisi”, “çehre”, “insan tipi”, “fizyonomi” ve “model” gibi kavramları kullanmayı tercih eder [8].

13 Tasavvufun, zihniyet araştırmalarında kendisi için çok önemli bir yeri olmasına rağmen Ülgener, kendi yaşadığı dönemdeki tasavvuf anlayışının iktisat zihniyeti üzerindeki etkilerinden söz etmez [18].

III. ÜLGENER'İN KAYNAKLARI

III.1. Kaynak Türlerine Genel Bir Bakış

Ülgener, bir çağın ve çevrenin zihniyetini tespit etmek için faydalanılacak eserleri doğrudan ve vasıtalı olarak aksettirenler olmak üzere iki gruba ayırır. Birinci gruba kişisel gözlemleri, seyahatleri vb. dâhil ederken; başkaları tarafından yapılmış seyahatlere ait notları, tasvirleri, çeşitli ahlâk eserlerini ve hukuk mevzuatını (kanun, ferman vs.) ikinci grupta mütalaa ederek araştırmasında bütün bu kaynakların ancak sınırlı bir bölümünden faydalanabilecek durumda olduğunu belirtmektedir. Çünkü Ortaçağ zihniyeti kısmen görülebilen izlerine rağmen günümüzde yaşanmamaktadır. Bu sebeple birçok gözlem ve temaslardan faydalanma imkânı ya daralmış ya da tamamen ortadan kalkmıştır¹⁴. Ülgener'in bizzat gözlemlerle seyahatleri, zihniyeti doğrudan aksettiren eserler arasında kabul ederken kanun ve fermanları da içine alan hukuk mevzuatını, zihniyeti vasıtalı şekilde aksettiren kaynaklar olarak ele alması ilgi çekicidir. Fakat burada belirtmek gerekir ki son yıllarda yoğun biçimde arşivlere dayalı olarak ortaya konulan gerek müesseseler, biyografiler, sosyal hayat, esnafılık ve ticaret hayatı, vb. ilgili çalışmalar, gerek doğrudan kanunnameler, ahkâm defterleri, kadı sicilleri, mühimme defterleri vb. nin günümüz Türkçesine kazandırılması sayesinde, konuyla ilgili literatür oldukça zenginleşmiş ve zihniyet de dâhil olmak üzere Osmanlı devlet ve toplum düzeniyle ilgili bilgilerimiz nispeten ileri düzeye taşınmıştır.

Vasıtalı kaynaklar olarak gördüğü ahlâk eserlerinden azami derecede istifade eden Ülgener, tezlerini edebî eserlerle birlikte büyük oranda bu tür eserler üzerine bina etmiştir. Yaptığı tasnife göre ahlâk türündeki eserlerden birincisi esnaf kesimine ait olanlar, özellikle de fütüvvetnamelerdir. Bu kaynaklar, meslek hayatına ait çok geniş bilgileri (mesleğin gerekliliklerini, sanata kabul şartlarını, çalışanlar arasındaki ilişkileri ve meslek âdab ve erkânını) içerir. İkincisi ise tasavvufî ilgili olanlardır [25]. Bunların yanı sıra eski dönemlerin Türk adet ve ahlâkını gösteren eserler arasında seyahatnameler, surnameler, viladetnameler, şehrengizler, mesnevi tarzında manzum ve mahallî hikâyeler ve şiir mecmualarının da çok önemli olduğunu kaydeder. İktisat tarihinin, tarihin diğer kollarından özellikle de edebiyat ve folklor tarihinden çok fazla istifade edebileceğini belirtir [25]. Bu nedenle dönemin edebî eserleri çok önemli kaynaklardır. *“Dikkatli kullanılması durumunda bu tür kaynaklar araştırmacıyı doğrudan veya kıyas yoluyla çağın yaşanan gerçeklerine götürür.”* [25]. Edebiyat başta olmak üzere sanat eserlerinin zihniyet dünyasına ve zihniyet tarihine en önemli katkılarından biri de, *“belli bir tavır ve davranışa kendi kendini açıklamak için gereken ifade kalıbını ve aracını vermesi; diğer önemli katkısı ise bu tür eserlerin zihniyet dünyasını şekillendirmede etken olmasıdır”* [6]. Bunlara ilave olarak, Ülgener, Batılıların yazmış olduğu eserlerden de sıklıkla istifade eder. Bu kadar çok sayıda kaynak türünü göz önünde bulundurduğumuzda, Ülgener'in ele aldığı meseleye ne kadar geniş boyutlu ve karmaşık kaynaklar yığını arasından bakmaya çalıştığı daha net anlaşılabacaktır. Kendisi de bu

¹⁴ Bu sebeple Ülgener, zihniyetin tezahürlerini ancak vasıtalı olarak nitelendirdiği geçmiş asırların özellikle ahlâkî, edebî ve dinî kaynaklardaki ifade biçimlerine bakarak anlayabileceğimizi iddia eder [25].

sorununun doğurduğu zorluğun farkındadır. Bundan dolayı, zihniyeti aksettiren kaynakların neler olabileceğini, kullanılacak belgelerin cinslerinin nasıl belirleneceğini bunların nerelerde ve nasıl bir çevrede aranması ve hangi esaslar dâhilinde kullanılması gerektiğini ayrıntılı bir şekilde izah etmeye çalışır.

III.2. Ülgener'in Kaynaklarına Eleştirel Bir Yaklaşım

Fütüvvetnameler ve diğer ahlâkî eserler, Ülgener'e göre günlük hayatta olanı değil olması gerekeni anlatır. Bu sebeple, söz konusu eserlerin ihtiva ettiği kanaat, itidal, tevekkül, vb. dogmatik kavramlara gerçek anlamlarını vermenin bizleri yanlış yola sevk edebileceğini belirtir¹⁵ [25], [27]. Buna rağmen Osmanlı iktisat zihniyetini ve kapitalistik zihniyetin önünde engel teşkil eden hususları vurgulamak amacıyla ahlâk ve nasihat türündeki eserlerden çok sayıda alıntı yapmıştır. Ancak bu türden eserlerdeki tavsiye ve nasihatlerin, gerçekte kendi yaptığı norm-zihniyet ayırımına göre tarihsel olarak hangisini ifade ettiğini tespit etmekten, yani realiteyi gösteren somut ve genel hayat tarzları olduğunu tam olarak ispatlayacak verilere sahip olmaktan şimdilik uzağız. Ülgener'in, sıklıkla faydalandığı Nefahatü'l-Üns, Ahlâk-ı Alâî, Marifetname, Pendname vb. eserler ile fütüvvetnameler, zihniyet meselesi açısından önemli olmakla birlikte bunların genellikle ideal tipleri ve hayatları temsil ettikleri göz önünde bulundurulmalıdır¹⁶ [28]. Ayrıca, konunun çok uzun bir zaman aralığını yani tüm bir Osmanlı dönemini, hatta yer yer ondan önceki İslam tarihini ve çok geniş bir coğrafyayı kapsamaması, genellemeler yapmak hususunda aceleci davranmamayı ve çok sayıda kaynağın mukayeseli

15 Ülgener, ahlâk ile zihniyet arasındaki farkları "*kanaatkârlık*" kavramında arar. Ülgener'e göre Ortaçağ ahlâkında öngörülen "*kayıtsız ve kaygısız insan*" bir gerçek değil ancak bir idealdir [1]. Fakat Ülgener, buna rağmen lonca ahlâkını pratikte "*kısmet*" ile birlikte "*kanaat*" gibi statik ölçülerle iç içe görmektedir [25]. Ülgener, hür teşebbüsü engelleyen ve Batıda 15. Yüzyılda, Osmanlıda ise ancak Tanzimattan sonra terk edilebilen lonca sisteminin Osmanlı ticari hayatında "*kanaatkâr*" bir tüketici ve "*geleneğe*" bağlı bir üretici kitlesi meydana getirdiğini ifade eder [20].

16 İsmail Kara, Ülgener'in, Weber'den ilham alarak iktisadi düşünce ağırlıklı zihniyet tahlilleri için tasavvuf kitapları, menakıpnameler, nasihatnameler, divanlar, halk kitapları vb. kaynaklardan faydalanmasının-ulaştığı sonuçların sıhhatinden ve açıklayıcılığundan bağımsız olarak-önemsenmesi gerektiğini ifade eder [28]. Ülgener'in çözülme dönemine ait faydalandığı sanat ve edebiyat kaynaklarını ve fütüvvetnameleri ilk elden okumaları dışında, yararlandığı kaynakların, bunun yanı sıra da aynı kaynakları bir biçimde sürdüren okuma denemelerinin, eleştirel bir değerlendirmeye tabi tutulması gereklidir [8]. Ülgener'in esnafın zihniyetini anlamak için faydalandığı kaynak türlerinden biri olan fütüvvetname türünde eserler genel okuyucudan ziyade bir "*sınıf*" ahlakını gözetir. Yani daha çok o sınıf içinde dolaşımdadır. Bu sebeple ele alınan dönemin zihniyetini tümüyle aksettirdiği söylenemez. Bu konuda tespitte bulunabilmek için ele alınan eserlerin sayısını, nerelerde okunduğunu, ilgililer arasındaki yaygınlığını ve o dönemdeki okuma yazma oranlarını bilmek gerekir. Verilerin yetersizliği göz önüne alındığında ulaşılan sonucun güvenilirliği hakkında şüphe doğurması muhtemeldir. Her ne kadar edebiyat, zihniyet dünyasında şekillendirici rol oynasa da bu rolün nerelerde ve hangi oranlarda gerçekleştiğini tespit edebilmek oldukça zordur.

olarak¹⁷ incelenmesini gerektirir [29]. Ahmet Tabakoğlu da, Ülgener'in, İktisadi İnhitat Tarihi-mizin Ahlâk ve Zihniyet Meseleleri adlı eserinin belgelere dayanmaması sebebiyle, oluşmamış bir temel üzerine kurulduğunu düşünmekte ve dayandığı varsayımların ve elde ettiği sonuçların büyük ölçüde spekülâtif olduğu kanaatine ulaşmaktadır [30]. Ülgener de problemin farkında olduğundan dolayı, kendisinin konuyla ilgili genel bir taslak verdiğini ve meselenin ilerde daha bol ve zengin kaynaklarla tekrar incelenerek derinleştirilebileceğini¹⁸ ifade etmiştir [25].

Dönemin iktisat zihniyetini arşiv dışındaki kaynaklar çerçevesinde ortaya koymaya çalışan Ülgener'in bu tutumu, İnalçık, Barkan ve Faroqhi gibi tarihçiler tarafından da eleştirilmiştir. Söz konusu yazarların eleştirileri genel olarak Ülgener'in zihniyet çalışmalarını sınırları açık ve net bir zaman diliminde yapmamış olması, 15. ve 16. yüzyıllardaki Osmanlı üstünlüğüne tatmin edici izahlar getirememesi, elde ettiği bulguların spekülâtif olduğu ve pozitif tarih telakkilerine¹⁹ yabancı olan alanlarda yazması konusundadır [2], [3]. Ülgener, pozitif bilimlerin dışardan görülmesi mümkün ve sayılabilir verileriyle hareket eden açıklayıcı yöntem yerine içe ve derine yönelişin verdiği imkânları sunan anlayıcı yöntemi ilke edinmiştir. Bu sebeple zihniyet meselesinde faydalandığı kaynak türlerini bilinçli olarak tercih etmiş ve arşiv kaynaklarını kullanmamıştır [6]. Ona göre *“geçmiş zihniyet tablosu ile yeni baştan “inşa” etmenin yolu ve yöntemi, anlaşılıyor ki, bir noktadan öteye (diğer kaynaklar bir yana), zihniyet araştırmaları ile sanat ve edebiyat tarihini bir çatı altında yan yana getiriyor, aralarında bir çeşit kader ortaklığı kuruyor. Bu ortaklıkta araştırmacı için önemli olan neyin neye bağlı ve nelerin sonucu olduğu değil, birinin yol boyu öbürünün dili ve anlatımı ile kendini açıklayışdır. Daha kısası: Tek kanallı bir sebep-sonuç ilişkisinden çok toplu ve derinlemesine bir ifade ilişkisi söz konusudur. Önemli olan, çağın ve çevrenin sanat ürünleri içine dolup yığıldığı kadar, onların aracılığı ve tanıklığı ile zihniyetin belli deyim ve söyleyişler halinde kendini belgeleyişi ve yankılanışdır.”* [25] Öte yandan zihniyet meselesinde dikkatli olunmadığı takdirde araştırmacının objektiflikten kolayca sübjektif değerlendirmelere yönelebileceği tehlikesine de dikkat çeker [25].

Çözülme devrinin iktisat ahlâk ve zihniyetinin ne zaman başlayıp ne zaman bittiğini tespit etmenin zor olduğunu ifade eden Ülgener, konunun böyle bir özelliğe sahip olmasından dolayı

17 Ülgener'in ve bazı edebiyat tarihçi ve tenkitçilerinin edebi eserleri farklı yorumlamalarıyla ilgili örnekler için bkz. Mehmet Can Doğan, *“Sabri F. Ülgener Örneğiyle Sosyal Bilimler ve Edebiyat”*, Editör Murat Yılmaz, T.C. Kültür Ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara 2007, s.286-292

18 Barkan, tüccar ve mültezimlerle ilgili belgelerin elde edilmesiyle Doğulu ve Batılı işadamlarının arasındaki iktisadî zihniyet farkının daha net anlaşılacağını ifade etmektedir. Barkan, ayrıca Doğu'ya ait iktisadî tarih araştırmalarıyla ilgili arşiv belgelerinin çok az olmasının doğurduğu müşkilâta dikkat çekerek, buna rağmen Ülgener'in bu eserinin ciddi bir başarı sayılması gerektiğini belirtir [31].

19 Ülgener, daha önce de değindiğimiz gibi eserlerinde genellikle açıklayıcı yerine anlayıcı yöntemi kullanır. Tarihsel olguları birer laboratuvar olarak gören ve bunlardan fiziksel ve matematiksel kesinlikte ölçüler ve yasalar çıkarmaya çalışan 19. yüzyılın pozitivist eğilimlerine iltifat etmez. Çünkü O, tarihsel olguların arkasında yatan alışkanlıklar, değerler, kültür, din vb. hayatı topyekün kuşatan zihniyeti araştırır. Bunlara da belgeler yerine ahlak, tasavvuf, nasihatname, şiir vb. edebî eserlerden yola çıkarak ulaşmaya çalışır.

“arşivci-pozitivist” tarihçinin hassas ölçüleriyle bu tespitin yapılamayacağını belirtir. Çünkü ona göre zihniyetin oluşum çizgisi kesin bir noktalamayla ifade edilemez.” [25] Fakat her ne kadar zihniyet dönüşümleri, matematiksel kesinlik ölçülerinde başlayıp bitirilemeye de, gerek herhangi bir dönemde yaygın olan zihniyetin anlaşılmasında, gerek zihniyet dönüşümlerinin ipuçlarının ortaya koyulmasında arşiv belgeleri de önem arz etmektedir.

Mehmet Genç, Osmanlı iktisadî dünya görüşünün klasik ve temel değerlerinden bahsederken itidal, işbirliği ve dayanışma, eşitlik, doğaya şefkat ve saygı gibi kavramlardan söz eder. Osmanlı zihniyetinin ipuçlarını da veren bu değerlere elbette her zaman istisnasız uyulduğu iddiasında değildir. Fakat bu değerlere uyma eğiliminin hâkim olduğunu ve kendi deyimiyle istatistikî frekansın da bu yönde olduğunu belirtmektedir. Genç, bu bilgileri emirler, buyruklar ve ihtilafları çözen belgelerden yola çıkarak elde ettiğini ifade eder. Genç’in yine Osmanlı elitinin iktisadî hayata karşı tavırlarını yönlendiren zihniyet dünyasını özetlediği ve Osmanlı devlet ve toplumunu genel olarak anlamada model olarak kullandığı temel üç kavrama (provizyonizm, tradisyonalizm ve fiskalizm) yıllar süren arşiv çalışmaları sayesinde ulaştığını söyleyebiliriz [32].

Buna mukabil arşiv kaynaklarının, çoğunlukla devletin ve kurumların oluşturduğu belgeler olması ve genellikle devletin bakış açısını aksettirmesi sebebiyle haklarındaki ihtiyat payını gözden uzak tutmamak gerekir. Yine de, ele aldığımız konuyla ilgili bilgileri, yani zihniyetlerin oluşum ve değişim dönemlerini, edebî eserlerden, nasihat ve ahlâk kitaplarından takip edebileceğimiz kadar, belki de daha fazlasını arşiv belgelerinden elde edebilmek mümkündür²⁰. Diğer taraftan Ülgener’in kaynak olarak bol miktarda faydalandığı türden eserleri yazan şahısların da güvenilirliği, subjektif olabilecekleri ve bu eserlerdeki eleştiri ve tavsiyelerin, kendisinin

20 Her ne kadar yukarda da değindiğimiz gibi zihniyet değişim dönemleri kesinlik çizgisinde başlayıp bitirilemezse de arşiv belgeleri bu noktada yol göstericidir. 3. Selim’e sunulan ıslahat layihalarında özellikle askeriye ile ilgili ıslahat tekliflerinde devletin tekrar eski gücüne kavuşması için kadîme dönülmesi seçeneklerden biri olarak sunulmuşsa da artık kadîm ve cedîd kavramları yan yana kullanılmakta ve bazen atıflar cedîde yani yeni olana yapılmaktadır. Bu dönemde yavaş tempoyla başlayan ve daha sonra devam eden uygulamalar da kadîmin terkedilerek yenileşme yapılması yönündedir, bkz. *Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi, E-447*; Ahmet Öğreten, *Nizâm-ı Cedîde Dair Askerî Lâyihalar*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2014. Osmanlı tarihinde klasik olarak kabul edilen ve 18. yüzyılın sonlarına kadar devam eden dönemde sıkça karşımıza çıkan “örf-i belde” ve “teamül-i kadîm” kavramlarının ne anlama geldiği konusunda klasik dönemde ihtilaf ve tereddüde mahal yoktur. Fakat 1859 tarihli bir Vekiller Heyeti raporunda teamül-i kadîm tabirinin muhtevasının müphem, anlaşılmaz olduğu ifade edilmektedir [32]. Arşiv belgelerinden elde edilen buna dair bir başka örnek de esnaf tekelleriyle ilgilidir. Yıllarca esnaf lehine oluşturulan tekellerin 18. Yüzyılın sonlarında 3. Selim döneminden itibaren çözülmeye başladığını ve bu tekellerin yavaş yavaş kaldırıldığını Ahkâm Defterlerindeki şikâyet ve hükümlerden takip edebiliyoruz, bkz. İstanbul Araştırmaları Merkezi, İstanbul Esnaf Tarihi (Yayınlanmamış), c.3, s.69-71, Hüküm No: 12/245/720. Tanzimat’ın ilanıyla başlayan dönemde, mal güvenliği adı altında yerli bir burjuva sınıfının doğuşu desteklenmiştir. Böylece cemiyetçi toplumdaki ferdiyetçi topluma geçilmesi düşüncesi eğilim kazanmıştır, bkz. Ahmet Tabakoğlu, “İktisadî ve Sosyal Yönlerden Tanzimat”, İktisat Tarihi-Toplu Makaleler-I, Kitabevi Yayınları, İstanbul 2005, s. 419

tabiriyle normun mu yoksa zihniyetin mi göstergeleri oldukları gibi faktörler gözden uzak tutulmamalıdır.

III.2.1. Aşırı Genellemeler

Kaynakların değerlendirilmesinde sübjektiflik, kavramların yerinde kullanılmaması, aşırı genellemeler ve anakronizm gibi bazı tehlikelere dikkat çekmesine rağmen Ülgener'in de zaman zaman aksine davrandığı görülmektedir. Ülgener, az sayıda veri ve kaynaklarla yüzyıllar arasında kolayca geçişler ve buna bağlı olarak aşırı genellemeler yapabilmektedir. Örneğin “*rezil*” veya “*habis*” kazanç türlerinden bahsederken kaynak olarak 13. yüzyıldan Mevlana'nın Mesnevî'sini, 14. yüzyıldan İbn Haldun'un Mukaddime'sini ve 16. yüzyıldan da Kınalızade'nin Ahlâk-ı Alâî'sini vermekte ve bu nevi kazanç türlerinin toplumda ağır bastığı ve yaygınlaştığı sonucuna varmaktadır [25]. Osmanlı İmparatorluğu'nda, özellikle esnaf olmak üzere genel olarak tüm Ortaçağ insanının, toplumda vasat olarak görülen kazanç sınırlarının üzerine taşma zihniyet ve eğilimlerini ve bu uğurda teamüllere ve kanunlara aykırı faaliyette bulunmalarını abartırken de benzer yöneme başvurur. Bu amaçla, 14. yüzyıldan Yahya Bin Halil'in Fütüvvetname'sini, 16. yüzyıldan Molla Camî'nin Nefahatü'l-Üns'ünü, 17. yüzyıldan Ankaravî'nin Mesnevî Şerhi'ni misal olarak vererek bu tutumun 17. ve 18. yüzyıllarda yoğun şekilde sürdüğünü ifade etmektedir [25]. Elbette insanlık tarihi boyunca kazanma duygusu her zaman var olmuştur. Fakat salt Ülgener'in başvurduğu kaynaklara dayanarak bütün Ortaçağ boyunca kitlelerin aşırı kazanç hırsına sahip olduğunu ileri sürmek ve bunu ispatlamak mümkün görünmemektedir.

Ülgener, Akdeniz ve Yakındoğu'nun transit yollarının eski önemini yitirmesiyle birlikte tüccarların, zararlarını kısmen de olsa telafi etmek için karanlık ve bulanık yollara ve istismara başvurduklarını iddia etmektedir. Bunun sadece Doğuya has bir durum olmadığını, Batıda da tarihçilerin kendi medeniyetleri için benzer kanaatlere sahip olduğunu belirtir. Ülgener'e göre, aynı dönemde Batı dünyası bu zararları müstemleke soygunculuğu ile dışa yansıtarak zararını tazmin etmeye çalışmıştır. Konuyla ilgili olarak Batılı tüccarların ticaretten elde ettikleri kazancın çoğunlukla yetmemesiyle, farklı yollardan zorla ve bazen korsanlıkla kazanç sağladıkları yönünde Kulischer'in bir eserinden aldığı bilgiyi nakleder [25]. Ülgener'in, transit yollarının eski önemini kaybederek Osmanlı Devleti'nin içe kapandığı düşüncesinden hareketle Osmanlı dünyasında ihtikârın yaygınlaştığını ve hatta giderek dolaylı yoldan ticaretin büsbütün “*soysuzlaştığını*” ifade etmesi de aşırı genellemelerine başka bir örnek olarak verilebilir. Bu iddialarına da Taşköprülüzade'nin 16. yüzyılda yazdığı Mevzuatü'l-Ulum'u ile aynı yüzyıldan Kınalızade'nin Ahlâk-ı Alâî'sini ve 19. yüzyıl müverrihlerinden Şanizade Tarihi'ni delil olarak göstermektedir. Bir başka yerde de, İslam ahlâkçılarının nasihatlerine rağmen, zenginlik peşinde koşanların bütün Ortaçağ boyunca sürekli gayri tabii kazançlar elde etmek için çabaladıklarını iddia eder [25]. Gerçekten de Ülgener'in kullandığı kısıtlı kaynaklara dayanarak bu meseleler hakkında, bu türden kesin yargılara ulaşmak oldukça güçtür.

Ülgener'in kendi tabiriyle "ölçsüzlük" ve "*haddi aşma*" konusunda da faydalandığı kaynaklara nispetle aşırı genellemeler yaptığı görülmektedir. Örneğin Ortaçağ'da çiftliklere ve genellikle büyük işletmelere; yönetimlerinin zorluğu, çeşitli meşakkatleri ve zarar etme ihtimallerinin yanı sıra sahiplerini, asıl gaye olan ibadetten alıkoyma endişesinden dolayı ihtiyatla yaklaşıldığını savunur. Bu tezini ispatlamak amacıyla, Hz. Muhammed'in bizatihi kendisinin, dünya işlerine fazla kapılmamak için çiftlik kurmanın şiddetle aleyhinde bulunduğunu belirtir. Konuyu genelleştirerek "*vasat ölçüyü aşma*" endişesinin hemen hemen bütün dinlerde mevcut olduğunu ifade eder. Aslında ölçsüzlük korkusunun sadece büyük çiftliklere münhasır olmadığı²¹, bu ölçülerin aşılma riskinin dolayısıyla şüphe ve tereddüdün zanaat ve ziraattan ziyade ticarete yoğunlaştığını düşünür [25].

III.2.2. Anakronizm

Osmanlıdaki iktisadî geriliği ve çözülmeyi 15 ve 16. yüzyıllardan itibaren ticaret yollarının değişimiyle birlikte başlatan Ülgener, Doğu'da ticaretin gerilemesinin, zihniyet tarihimizde değer ölçülerinin değişimiyle paralellik arz ettiğini iddia etmektedir [25]. Fakat bununla birlikte Osmanlıda iktisadî geriliğin sebeplerini izah ederken bu zihniyetle ilgili olarak, iktisadî açıdan Akdeniz'in önemini kaybetmesinin 3-4 yüzyıl öncesinde yazılmış olan kaynaklardan örnekler vermektedir. Böyle yapmakla, siyasi ve ekonomik sebeplerle önemini kaybeden Akdeniz örneğinden yola çıkarak, gittikçe gerileyen Osmanlı denizciliğine ve deniz ticaretine uzun yüzyıllar öncesinden zihni arka plan sağlamak istemektedir ki bu ciddi bir anakronizmdir. Burada da İhya'u Ulumuddin, Mesnevî, Mantıku't-Tayr ve Bostan ve Gülistan gibi eserlerle birlikte geniş ölçüde faydalandığı ahlâk ve fütüvvetname türündeki eserlere dayanmaktadır²².

21 Ülgener, temelde Kuran-ı Kerim'in ve Hz. Muhammed'in, kapitalistik zihniyet ve birikime karşı olmadığını iddia etmektedir. Mesela, "İlk Mekke ayetlerinin derin vecd ve uluhiyeti yanında işlek bir ticaret dünyasına-bizzat Peygamber ağzından -hakkını vermek üzere özenle çizilmiş liberal bir piyasa düzeni" ifadesini kullanmaktadır [26]. Yani iktisadî ahlâk açısından liberal düşünceye izin ve imkân verdiğini düşündüğü İslam dininin burada aksine tabiatı gereği ve normatif açıdan ölçüyü aşma endişesiyle temelde karşı olduğu anlamı çıkarılabilir. Çünkü Ülgener, "ölçü" kavramına kapitalist düşünce ve faaliyetler açısından büyük önem atfetmektedir; "İktisadî faaliyette ölçsüzlüğe düşmek korkusu, *şuur altına sinmiş bir ürkeklik halinde o gün bugün, her türlü büyüme ve serpilmenin karşısına dikilmektedir*"; "*Ortaçağın basit ve dar ölçülü hayat anlayışı esnaf psikolojisiyle daha kolay bağdaşmak imkânlarına sahipti*" [25].

22 Ülgener, deniz ticaretinin İslam ve Osmanlı dünyasında geri plana atıldığını ispatlamak ve bunun psikolojik etkenlerini delillendirmek amacıyla yukarıda belirttiğimiz eserlerin yanı sıra 11. yüzyılda Keykavus tarafından yazılan Kabusname'ye bile atıfta bulunmaktadır [25]. Aslında genel olarak zihniyet konusunda, eserlerinin birçok yerinde 12 ve 13. yüzyıllara ait kaynaklardan faydalanması, Ülgener'in, Ortaçağın sürekliliğini kabul ederek bu çağ içindeki farklılıklardan çok benzerlikleri vurgulamak amacıyla yaptığı aşırı genellemelerden ve teorisi için sürekliliği sağlayan ideal tipler oluşturmak istemesindeki ısrarından kaynaklanıyor olmalıdır.

İktisadî Çözülmenin Ahlâk Ve Zihniyet Dünyası kitabında, Osmanlı Devleti'nde bazı toplum tabakalarının ahlâkı için “dünyevî” ve bu kavramının karşılığı olarak “profan” kavramlarını kullanmaktadır. O'na göre “*bu profan ahlâk kökü toprağa veya türlü şekillerle müktesep haklara dayalı yerleşik aristokrasinin menfaatleri içinde yürüdüğü için daha fazla muhafazakâr görünür. Yükselen nasılsa yükselmiş ve yolun arkası alınmıştır.*” [25] Söz konusu profan kavramına Zihniyet ve Din adlı eserinde de rastlanmaktadır. Burada da profan kuruluşların dokunulmazlık ve imtiyaz elde etmek amacıyla belli dönemlerde dinî-mistik kalıplara büründüğü gibi esnaf teşkilatının da etkilerini artırmak ve daha bağlayıcı hale getirmek için kurallarına dinî-tasavvufî bir kılıf geçirdiğini belirtir. Fakat daha sonra din örtüsünden sıyrılıp gerçeğin katı ve çıplak çehresiyle karşı karşıya kaldığını söyler [26].

Osmanlı devlet ve toplumunda, meşruiyet kaynağı ve referans sistemi genel olarak din ve gelenektir. Bunların dışında profanlığın yani dünyevîleşme ve bu bağlamda kullanılan “*laiklik*” ve “*sekülerizm*”in bir yaşama biçimi olarak Osmanlı-Türk toplumu için ancak Tanzimat'tan sonra söz konusu olduğunu ifade etmek mümkündür. Bu sebeple Ülgener'in iddia ettiği gibi esnaf teşkilatlarında tasavvufun etkisini yitirmesiyle bu teşkilatlar üzerinde dinin etkisinin ortadan kalktığını ve bu teşkilatların profan düşünceye sahip olduklarını düşünmek makul değildir.

Dünya nimetlerinden faydalanma, dünyalık elde etme, bir meslek mensubu olarak çalışma ve kazanma düşüncesi tarihte her zaman az veya çok var olmuştur. Hatta herhangi bir toplumun sahip olduğu dinî-manevi değerlerin istismarı da her zaman için mümkündür. Bununla ilgili geçmişten ve günümüzden örnekler verilebilir. Fakat bununla birlikte Ülgener'in iddia ettiği anlamda özelde ahilik ve esnaf teşkilatı, genelde Osmanlı toplumundaki tabakalar için (en azından yakın dönemlere kadar) zihniyet açısından profanlıktan bahsetmek anakronizmdir. Aslında Ülgener diğer taraftan da (Osmanlıyı kastederek) Ortaçağ insanının maddî-iktisadî hayatın dışında bir zihniyete ve hatta dünyayı inkâr etme derecesinde dogmatik ideallere sahip olduğunu iddia ederek çelişkiye düşmektedir²³.

IV. ÜLGENER'DE BAZI TEMEL KAVRAMLAR

Ülgener'in ele aldığı zihniyet meselesi birçok kavramı içinde barındırmaktadır. Hatta bunların birçoğu müstakil araştırma ve yazı konusu teşkil edebilecek özelliklere sahiptir. Bu nedenle kavramlar sınırlandırılıp özellikle üç tanesi ele alınmıştır. “Ortaçağ”, Ülgener'e göre Osmanlı devlet ve toplumunun hemen hemen bütün dönemlerinde hâkim olan zihniyetin diğer adıdır.

23 Ortaçağda (prekapitalist dönem) hayat anlayışı henüz maddeleşmemiş bir dünya görüşüne sahiptir. Yani gündelik hayatta her türlü faaliyet şekli iktisadî düşüncenin dışındaki etkenlere göre ayarlanmıştır. *Bu görüş sosyal tabakalar arasında az çok farklar göstermekle birlikte hepsi de “meta ekonomik” bir düşünce temeline yaslanmakta birleşir.* Bu temel düşünce maddenin ve maddî hayatın icapları dışında kalabilmektir [25]. “*Asıl önemli olan nokta sosyal değerler ve ideallerin uzun ve çetin bir tekâmül sonunda asıllarındaki hayatıyetten adım adım uzaklaştırılarak kuru bir dogmatizme, hatta birçok noktalarda mutlak bir dünya inkârına çevrilmesidir.*” [25].

“Rasyonalite” ise Ülgener’in kendisi kadar, en önemli referanslarından Weber için de merkezî bir yer işgal eder. Bu iki kavram, Ülgener’in hem tezlerinin temelini teşkil etmesi ve hem de onun sık sık Batıyla yaptığı karşılaştırmalarda kullanması sebebiyle çok önemlidir. “İktisat ah-lakı-iktisat zihniyeti” ayırımı da onun, Osmanlı iktisat tarihine yaklaşımında teori ve pratik açısından model olarak faydalandığı kavramlardır.

IV.1. Ortaçağ ve Ortaçağlaşma

Ülgener’de, bir yandan yaşanmış ve geçmiş bir tarihsel dönem, diğer yandan da zihniyet olarak yaşamayı sürdüren olmak üzere iki tür Ortaçağ kavramı vardır. Birincisi, bildiğimiz gibi Yeni Zamanlar veya Yeniçağ olarak tabir edilen ve 15.-16. yüzyıllarda sona eren kronolojik Ortaçağ’dır. İkinci Ortaçağ ise, kronolojik olarak Batı ve Osmanlı (hatta Osmanlı öncesi İslam dünyası) ile bir süre eş zamanlı sürmüş olmasına rağmen zihniyet dönüşümü sebebiyle Batıda sona ermiş, fakat aynı dönüşümü gerçekleştiremediği için Osmanlı Ortaçağı sürmüştür. Batıda zihniyet ve kronolojik açıdan Ortaçağ, 13. ve 14. yüzyıllardan itibaren iç ve dış karakteristikleriyle yavaş yavaş silinmeye başlarken Doğu’da ve özellikle Osmanlı İmparatorluğu’nda, kısa süren idari ve askeri yükselme devrinden sonra eski hızıyla devam etmiştir [25]. Bu nedenle Ülgener, Osmanlı dünyasında yaşanan bu süreci “Ortaçağlaşma” olarak adlandırmakta ve bu tabirle Batı dünyasının gerilemesine sebep olan zihniyete göndermede bulunmaktadır [33], [3]. Osmanlıdaki Ortaçağlaşmanın kendisini en güçlü bir şekilde zihniyet üzerinde gösterdiğini ve bunun temelinde de batınileşmiş tasavvufun olduğunu düşünen Ülgener, bu sebeple eserlerinde geniş olarak yer verdiği ve şehir iktisadının en önemli unsuru olarak gördüğü dönemin esnaf topluluklarının anlaşılabilmesi için tasavvufa dikkat çekmektedir [3], [27].

Ortaçağın veya Ortaçağlaşmanın “bir tip veya modelden, kısaca bir yaşama stilinden ibaret olduğunu” savunan Ülgener şöyle devam eder: “Üstelik hiç bir noktada renk ve ton ayrılığı göstermeden yüzyılları ve bütün bir çevreyi kaplayan homojen bir kütle de söz konusu değil! Esasında hangi çağa ait olursa olsun zihniyet, seçilen zamana göre farklar göstereceği gibi, çevreye göre de göze değişik manzaralar serer”. Bir çağı başından sonuna ve yayıldığı alanların bir ucundan öbürüne kadar tek bir zihniyetle nitelendirmenin imkânsızlığını kabul etmesine rağmen Ülgener, farklılık ve başkalığı esas olarak kabul ederek ortak bir çağ zihniyeti düşüncesinden vaz geçmemek gerektiğini, değişen özelliklerin üzerinde temelli ve sürekli çizgiler bulunabileceğini iddia eder [25].

Ülgener’e göre Ortaçağlaşmanın tekrar toprağa dönüş, temel değerler ve kuruluşlar olmak üzere üç boyutu vardır. Ona göre Osmanlı Ortaçağlaşmasında ekonomi, üretim ve ticaretten yeniden toprağa kayarak iktisadî faaliyetlerin daralmasına yol açmıştır. Bu süreç önceleri girişimcilik, kâr ve kazanç için sıklıkla kullanılan “kârhane”, “el kâsib”, “bazergân” gibi temel kavramların anlam kaybına uğrayarak içlerinin boşalmasına, zihniyetin daralmasına ve nihayet genel olarak Ortaçağlaşmaya dönüşmüştür. Daha geniş bağlamda Ortaçağlaşmanın temel göstergeleri

ise siyasî merkeziyetsizlik, ticaretin daralması, ticaretin şehir içi niteliği yani yerel olması, hatta çarşı esnaflığına çevrilmesi ve kıymetli maden ve para tedavülünün daralmasıdır. Bunların tamamı Ülgener'e göre birer gerileme alameti olmakla birlikte Ortaçağlaşma asıl etkisini zihniyet dünyasında hissettirmiştir [34].

Ülgener, Ortaçağın (veya Ortaçağlaşmanın) karakterini şu şekilde izah etmektedir: “*Her şeyden önce parlak bir ticaret devrinin sonu. Teşebbüs formlarında yer alan ”esnaflaşma”; değer anlayışında da aynı suretle kapanma ve katılma, en küçük bir yeniliğe göz yummayan meslek ve sanat taassubu (gelenekçilik)... Nihayet feodal hayatın asırdan asra aktardığı ağırlık ve efendilik şuur. Bol tüketimin, hele görünüş ve gösterişin çekici etkisinden hiçbir zaman uzak kalmamakla beraber, kendini gündelik iktisadî kaygıların üstünde görmeye alışık, üretimi ve değer yaratmayı kendinden başkalarının sırtına yüklenmiş görmek isteyen zihniyet! Hepsi de Batı Avrupa’da 15. ve 16. yüzyıllardan beri tarihe mal olduğu halde bizde birçok tarafları örselenmeden Yeni Zamanlara devredilmiş Ortaçağ değerlerinden başka şeyler değil!*” [25] Ülgener, Ortaçağın iktisat hayatını ve zihniyetini karakteristik çizgileriyle en geniş sayıda aksettirenlerin küçük tacirler ve özellikle sanat erbabının olduğunu söyler [25].

Temelde Weberci tezlere bağlılığından dolayı Ülgener, Ortaçağ olarak kabul edilen dönemde cârî olan Osmanlı düzeni ile Batı düzenini (dinî, siyasî, sosyal, ekonomik ve hukukî farklılıklara rağmen kurumsal ve zihnî düzeyde) eşdeğer olarak görmektedir. Onun, bu tahlilleri yaparken Osmanlı tarihi ve kurumlarına, genel olarak Batı merkezci tarih anlayışıyla ve bu medeniyetin kavramları ve tarih yorumlarıyla yaklaştığını ifade etmeliyiz²⁴. Sözelimi Batıdaki feodal düzenden bahsederken Osmanlı devlet ve toplumunu da bu düzen içinde mütalaa eder [25]. Bir başka yerde, “şu misaller Osmanlı Devleti’nin kuruluş çağından itibaren rejimin çatısını tamamlayacak şekilde ruhanî aristokrasinin ve tevabî’nin (vassal’lerinin) bütün erkânı ile teşekkül etmiş olduğuna en küçük bir şüphe bırakmıyor” [25] cümlesini kullanır. Loncalarla ilgili olarak da benzer görüşlere sahiptir²⁵. İktisadî Çözülmenin Ahlâk Ve Zihniyet Dünyası adlı eserinde bu tür yaklaşımlara sıklıkla rastlamak mümkündür.

IV.2. İktisat Ahlâkî ve İktisat Zihniyeti

Ülgener, iktisadî analizde insan unsurunun göz ardı edilerek iktisadî olaylara salt meta ve para akışı, rakamlar, formüller ve göstergeler olarak bakılmasını eleştirir. Bütün bu matematiksel/

24 Osmanlıdaki toprak ve konak hayatının ve bürokratik kuruluşların meydana getirdiği ruhu feodal zihniyete benzetmesi ve hatta Batıdaki eşdeğerini oluşturmaya çalışması eleştiriye açık hususlardır [18].

25 Ülgener, müşterek hayatın Ortaçağ’da iç içe girmişliğinden ve loncalardan bahsederken dipnotta K. Bücher’in, “*Beitraege zur Wirtschafts-geschichte*”, adlı eserinden “Ortaçağ’ın lonca müessesesi, kuşbakışı bir gözle tetkik edilince anlaşılır ki 12. asırdan beri **feodal sınıfların tahakkümüne karşı** yan yana türeyip yayılmış olan ve zamanla bütün içtimâî hayatı gezginci esnaftan, **toprak kölelerinden** şehirliye varıncaya kadar kuşatıp içine alan geniş topluluklar zincirinin bir halkasından başka bir şey değildir.” cümlesini naklederek, “aynı sözler Şark Ortaçağı hakkında da tekrarlanabilir” ifadesini kullanır [25].

nesnel bağlantıların, onları temelde ruh ve mana tarafı ile dolduracak unsur, yani insan olmayınca hiç bir anlamı kalmamaktadır. İktisadî gelişmenin pür iktisadî terimlerle tahlilinin mümkün olmadığını belirterek iktisadî analizlerin, kaçınılmaz olarak davranışı ve zihniyeti ile insanı sahnenin merkezine yerleştirdiğini ifade etmektedir [6]. Ülgener'e göre konuyla ilgili olarak üzerinde durulması gereken husus; insanların, anlaşılması mümkün bir motife dayalı olmayarak bilinçsiz tepki ve içgüdüsel reflekslere dayalı fiil ve hareketleri değil, derindeki yorumlanabilir ve anlaşılabilir anlam içeriğidir. Bu nedenle birinci gruba giren davranışlar zihniyet dünyasının kapılarını açmaz. Çünkü zihniyet, *“genelde hepsi belli bakış açısında bütünleşmiş haliyle sürdürülen değer hükümleri, tercih ve eğilimler toplamıdır”* [6].

Ülgener, Weber'de olduğu gibi zihniyetle ahlak arasında önemli bir ilişki olduğunu düşünür. Zihniyetin naif biçimi ve ana maddesi olan ahlâk, sosyal şartların etkisiyle zihniyete dönüşür. Bu açıdan bakılarak iktisat göz önüne alındığında toplumda önce normatif olan bir iktisat ahlâkı vardır. Toplumsal şartlarda olağan ya da olağan dışı etkenlerle bu ahlâk zihniyete dönüşür. Bu dönüşümde o toplumun imkânları kadar imkânsızlıkları da önemli rol oynar [35].

Sombart ve Weber'den yararlanarak geliştirdiği “iktisat ahlâkı” ve “iktisat zihniyeti” kavramları/ayırımı Ülgener'in zihniyet araştırmalarının özünü oluşturur. Bu kavramlar Sombart ve Weber'de belirsiz ve muğlak iken Ülgener bunları özenle ayırır. Ona göre din, iktisat ahlâkının ve iktisat zihniyetinin bileşenlerinden sadece biridir. Diğerleri ise tarih, coğrafya, iklim vb.dir. Fakat bu bileşenleri çalışmalarında ifade etmekle birlikte çözümlemelerinin dışında tutmuştur. Özellikle ağırlık verdiği husus dinî etkenlerdir. Daha açık bir ifadeyle belirtmek gerekirse iktisat ve din ilişkisidir [1].

Ülgener, iktisat ahlâkını, hukuk ve şeriat ile dıştan çevrelenmiş olan kitabî kaideler olarak görmez. İnsanın gündelik yaşayışında pratik değer ve ölçülerine yönelik telkin ve motifler toplamını anlar [26]. İktisat zihniyetinden de reel olarak o günün koşullarında topluma hâkim olan genel düşünce ve uygulanan kurallar bütünü²⁶ kastetmektedir. Diğer bir deyişle *“iktisat ahlâkı, uyulması gereken normların ve hareket kurallarının toplam ifadesi iken, iktisat zihniyeti ise gerçek davranışında kişinin sürdürdüğü değerler ve inançların tamamıdır. Bu normlar herhangi bir zamanda ve coğrafyada reelle uyushabileceği gibi bir başka zeminde ve aynı zaman diliminde reelle çatışma içinde olabilir.”* [2]. Ülgener'e göre iktisat ahlâkı ile iktisat zihniyeti ayırımında hangisinin nerede başlayıp bittiğini tespit etmek zor olduğu için bu ayırım her zaman net ve kesin olmayabilir. Fakat bu zorluk, böyle bir tasnif ve ayırımdan vazgeçilmesini gerektirmez [25], [1].

Zihniyetin gerçek istikametinin dogmatik iddialardan ayırt edilmesi gerektiği düşüncesinden hareketle iktisat ahlâkı-iktisat zihniyeti ayırımına gittiğini ifade eden Ülgener'e göre, bu

26 Sözelimi Ülgener'e göre fiyatlara dışarıdan müdahale edilmemesi ve piyasa şartlarına göre teşekkül etmesi İslamî bir normdur. Fakat normun bu **liberal** telakkisine rağmen İslam'ın ilk asırlarından itibaren realitede yani uygulamada müdahaleci eğilimler gittikçe güçlenmiştir. Bu eğilimler yine Ülgener'e göre fukaha ve mutasavıflar tarafından da kabul görmüştür [2], [36].

konuyla ilgilenen yazarlar arasındaki ihtilafların çoğu bu ayrımı isabetli bir şekilde yapamayılarından kaynaklanmaktadır [25].

İktisat ahlâkı-iktisat zihniyeti diğer bir deyişle norm-reel ayrılığı, Ülgener'e, tezleri için bir nevi meşruiyet sağlamıştır. Böyle bir kavramsal ayırım sayesinde, temelde İslam'ın kapitalistik zihniyet ve birikime karşı olmadığını düşünen Ülgener, bunun önünde engel teşkil eden zihniyet ve kurumları, normdan uzaklaştığı gerekçesiyle eleştirmiştir. Fakat sonuç itibarıyla neyin norm olduğunu yani İslam'ın ve Osmanlı döneminin iktisat ahlâkını da faydalandığı kaynaklar aracılığıyla yorumlayanın yine kendisinin olduğu gözden uzak tutulmamalıdır. İktisat ahlâkı-iktisat zihniyeti ayırımından yola çıkacak olursak Weber, İslam'ın iktisat ahlâkı açısından kapitalizme uygun olmadığını iddia ederken, Ülgener ise yine aynı yöntemle Weber'in kavramsal çerçevesine bağlı kalarak aksini ispatlamaya çalışır²⁷.

IV.3. Rasyonalite

Bilindiği gibi Weber'de rasyonalite, endüstriyel kapitalizmle ilgili teorisinin temel kavramlarından biridir ve bu kavramı Weber, kapitalizmi ortaya çıkaran zihin olarak yorumlamıştır²⁸. Ülgener de rasyonaliteyi²⁹, tezlerinde bu anlamda kullanmıştır [2]. İktisadî rasyonalitenin temellerini Descartes rasyonalizmine kadar götüren Ülgener, bu iki rasyonalizm türünün iki farklı dünya görüşü olmayıp bunları aynı gelişmenin kolları olarak görür³⁰.

27 Çizakça da İslam'ın kendi kapitalizmini oluşturduğunu ve buna dair temel kaidelerin Kuran'da bulunduğu dair sağlam kanıtlar olduğunu iddia eder [37].

28 Weber için endüstriyel kapitalizmin ortaya çıkışı özgün bir vakadır ve dünyada başka bir yerde değil sadece Avrupâ'da ortaya çıkmıştır. Tezlerinin de sadece Batı toplumları için geçerli olabileceğini düşünür. "Protestan Ahlakı ve Kapitalizmin Ruhu" adlı eserinin önsözünde de Batı medeniyetini diğer medeniyetlerle karşılaştırarak bu konuyu geniş bir şekilde izah etmeye çalışır. Bu bağlamda, Weber, konuyu ele alırken kullandığı temel kavramlarından biri olan rasyonalite hususunda, herhangi bir medeniyette, devletlerin ve toplumların her alanında değişik rasyonalite biçimlerinin görülebileceğini ve bakış açılarına göre rasyonalitenin değişebileceğini ifade eder. Fakat kapitalizmin doğuşunda etken olan Batı tipi rasyonalitenin sadece kendi medeniyetlerine özgü olduğunu vurgular. Ayrıca bkz. Max Weber, *Protestan Ahlakı ve Kapitalizmin Ruhu*, çev. Zeynep Aruoba, Hil Yayın, İkinci Baskı, İstanbul, 1999, s.23-25; İshak Torun, *Max Weber'de İktisadî Gelişme Düşüncesi*, Okumuş Adam Yayınları, İstanbul, 2003, s.140

29 Ülgener, rasyonel ekonomik zihniyetine sahip insanı, ihtiyaçların tatminine yönelik vasıtaların hariçten, üstün bir makamın çizdiği ve emrettiği hareket düsturlarına göre değil, kendi serbest akıl ve mantığının ("ratiosu"nun) tayin ettiği esaslara göre seçen ve kullanan insan olarak tanımlar. "İşte bu suretle "an'aneçiliğe ve göreneğe karşı rasyonalizmden bahsedilmektedir. Garpta "renaissance" ve "reformation" cereyanları beşerî aklın üstündeki bütün manevî, ruhanî otoriteleri yıkarak ferdi din ve sanat sahasında vahiy ve ilhamını Allah'tan vasıtasız olarak telakki edilebilecek bir olgunluk seviyesine kavuşturmuştur" [7].

30 "Cartesianisme, zihinlerde göreneğin izlerini söküp atarak yerine aklın prensiplerini koymuştur. Böylece aynı zamanda gelecek asırların serbest iktisadî "ratio"sunu kucaklayacak olan fikir ve ideoloji kalıpları da hazırlan-

Batiya özgü rasyonalizmin Osmanlı devlet ve toplumunda olmadığını savunan Ülgener'in buna dair verdiği örneklerden biri çarşı-pazarlardaki çalışma süreleri ile ilgilidir. Osmanlı toplumunda kazanma ve çalışma saatlerinin mümkün olduğunca sınırlandırılması düşüncesiyle ilgili olarak, çarşı pazara mümkün olduğunca geç gidilip erken dönülmesinin “*hayırlı ve selametli*” bir tutum ve davranış olacağı şeklinde bir kanaat olduğunu ifade eder. Böylece çarşı-pazar esnafının dinlenmek ve ibadete zaman ayırmak amacıyla geç vakitte işbaşı yapıp erken saatlerde çalışmayı bıraktıkları sonucuna ulaşır. Burada sebeplerini tartışmaya girmeden ifade edilmelidir ki kadim gelenekte, alışveriş için gelenlere, çarşı ve pazarda uzun süre kalmamaları ve ihtiyaçlarını karşıladıktan hemen sonra dönmeleri tavsiye edilir. Fakat bizatihi çarşı-pazar esnafına, çalışma saatlerini kısaltarak, kalan zamanda dinlenmek ve ibadet etmek amacıyla işlerine geç gelip erken dönmelerinin öğütlenmesi veya pratikte bu öğütün o şekilde uygulandığı bilgisini ihtiyatla karşılamak gerekir. Ülgener'in bu hususta kullandığı kaynaklardan Taşköprülüzade'nin “Mevzuatü'l-Ulûm”undan alıntılanan bölüm haricinde diğer dört eserden (en azından alıntılanan kısımlarda) konunun böyle anlaşıldığına dair bir netlik yoktur [25]. Ayrıca, bahsi geçen kaynaklarda belirtilen görüşlerin gerçekten de iktisadî ahlâkın mı yoksa iktisadî zihniyetin mi göstergesi olduğu da net değildir.

Osmanlıda Batılı anlamda rasyonalitenin olmadığına dair Ülgener'in diğer bir yorumu, sanatın öğrenilmesine ilişkindir. Osmanlı döneminde, “*sanat ve marifetin hiçbir zaman akıl ve zekâyı işleterek (yani rasyonel yollarla) öğrenilemediğini, ancak onları dışarıya doğru kalın bir perde arkasında saklayan pir ve üstadın önünde hizmet kemeri yani şeddi kuşatmak ve uzun yıllar emrinde çalışmakla elde edildiğini*” [25] iddia eder. Gerçekten yüzyıllar boyunca Osmanlı esnaf ve sanatkârlarının bu tarz bir yöntemle yetiştiğini ileri sürmek mantıklı değildir. Elbette gerek söz konusu pirlerde gerek şed kuşanmada sihirli bir el olduğu düşünülmemelidir. Esnafılıkta yamak-çırak-kalfa ve usta kademeleri mevcuttu ve yükselbilmek için bu merhaleleri geçmek gerekiyordu. Aynı dönemde Batı'da da benzeri kurumlar ve hiyerarşiler vardı. Yamaklık için bu süre 2 yıl; kuyumculuk gibi çok fazla bilgi-beceri gerektiren işler dışında çıraklık için gereken süre ise genellikle 3 sene civarındaydı. Kalfalık için gereken süre de aynı şekilde 3 yıldı. Bu statülerde çalışan elemanlar, bu süre zarfında mesleklerinin inceliklerini öğrenirlerdi [39]. Ayrıca her mesleğin kendine has gelenekleri ve bir piri³¹ vardı [40].

Hayal ve hile mahsulü kazançlar grubunda ele aldığı kazanç türlerini anlatırken Ülgener yine rasyonalite konusuna değinir. Bu bölümde, Osmanlı döneminde; define arama, simya, dua ve keramet gibi irrasyonel yollarla kazanç elde etmeye çalışan çok geniş kitleler olduğunu iddia etmektedir [25]. Her ne kadar, bu tür faaliyetler, teorik açıdan bir kazanç türü olarak

mıştır. Bu sayede pratik hayata dönük bir “iktisadî rasyonalizm”in belirmesi ve zihinlerde yer tutması kolaylaşmıştır” [38].

31 Pir sahibi olmak, sosyal ve dinî meşruiyet açısından çok önemli olup gerek tarikatların gerek mesleklerin vaz geçilmez esaslarındandı. “Hatta Müslümanlar İslam öncesi mühim simalardan bile meslek pirleri kabul etmişlerdir. Bu, Müslümanların iman esasları çerçevesinde geleneğe ne kadar bağlı olduklarını gösterir. Çünkü akide esasları Hz. Adem'den beri aynıdır” [39].

değerlendirilse de bütün bir Osmanlı dönemini de içine alan yaklaşık 7-8 yüzyıllık dönemi göz önüne aldığımızda Ülgener'in kullandığı kaynaklar, toplum içinde bu yollarla geçinme arzusunda olan veya bu şekilde servet peşinde koşan ciddi sayıda kitlenin olduğunu ispatlamaktan uzaktır. En azından bunu doğrulayacak veriler yeterli değildir. Simyanın o dönemlerde sadece Doğu toplumlarına özgü bir uğraş olmadığı, Avrupa'da da çok yaygın olduğu bilinmektedir. Rönesans ve Reformu idrak etmiş olan Avrupa'da kimyanın simyadan ayrılarak bağımsız bir bilim haline gelmesi ancak 17. yüzyılda mümkün olabilmıştır [41]. Altın peşinde koşma tutkusu ve faaliyetleri, tüm zamanlarda belirli kesimler tarafından rağbet görmüştür. Hatta 19. yüzyılın ortaları gibi geç bir dönemde bile Amerika'da binlerce insanın altın bulabilmek ve böylece kısa yoldan zengin olabilmek umuduyla yaşadığı yerleri terk ettiğini (1848-1855 dönemindeki *California Gold Rush* hareketi) vurgulamak gerekir.

Ülgener'in sözünü ettiği irrasyonel kazanç yollarının bir başka görünümü olan şans ve talih oyunlarına ve kumara Batı tipi rasyonalitenin zirveye ulaştığı 20. ve 21. yüzyıllarda bile çok ciddi oranda, en az doğu toplumlarındaki kadar Batı toplumlarında da rağbetin olması ayrıca dikkat çekicidir. Fakat buradan bir genelleme yaparak bu tür teşebbüslerin, gerek Ortaçağlardaki gerek günümüzdeki fertlerin kazanç yolları içinde ciddi bir unsur olduğunu düşünmek fazlasıyla iddialı olur. Belki bu tür faaliyetleri hemen hemen her devirde görülen alt kültür davranışlarıyla veya bazı psikolojik unsurlarla açıklamak daha uygun görülebilir.

V. DEĞERLENDİRME

Ülgener'in araştırmalarında cevaplamaya çalıştığı soru, Osmanlı ekonomisinin kapitalistleşme sürecini niçin başlatamadığı ve hangi unsurların bunun önünde engel olduğudur. Ülgener, Osmanlı toplumunun iktisadi yapısını biçimlendiren norm ve zihniyeti araştırarak yeni sistemler karşısında bir durum tespiti yapmıştır [42]. Ahmet Güner Sayar, henüz Webergil anlamda bir kapitalistleşme sürecine girmemiş olan 1930'ların Türkiye'sinin pre-kapitalistik özellikler gösterdiğini ve ülkenin bu görüntüyü aşmak için devletçi politikalar yürüttüğünü belirtir. Sayar'a göre bu düzeni dünyayla birlikte sorgulamaya başlamış olan Ülgener, "*Osmanlı ekonomisinde Webergil anlamda, ekonomik bir düzlemi kapitalizm yapacak asgari ön şartların olmadığını biliyordu. Buna rağmen çalışmasını, Protestan ahlakından yola çıkarak Weber tezini mümkün kılacak gerekli ve yeterli şartları birlikte içeren, riyazî (ascetic) tipolojide yakalamaya gayret etti*" [2].

Yaşadığı dönem için canlı ve pratik olan (ve hala da bu özelliğini devam ettiren) meseleye (iktisadi gerilik, geri kalmışlık, kapitalistleşememe) çözüm bulmak amacıyla zihniyet konusuna eğilen Ülgener'in Osmanlı tarihine yaklaşımının her şeyden önce Batı merkezli olduğunu belirtmek gerekir. Bütün dikkat ve titizliğine rağmen Ülgener, Weberci paradigmanın etkisiyle, her ne kadar iki medeniyet arasında bazı benzerlikler olsa da Osmanlı ve Batı medeniyetleri tarihleriyle ilgili birebir karşılaştırmalar yaparak aşırı özdeşleştirme yoluna gitmiştir. Avrupa'daki rasyonaliteyi ve Osmanlı toplum ve kurumlarındaki "*irrasyonel*"yi (Batı tarzı rasyonelleşememeyi)

ortaya koymaya çalışırken abartıya kaçmıştır. Diğer yandan sınırlı kaynaklarla çok uzun dönemler ve çok geniş coğrafyalar için aşırı genellemeler yapmış ve bazen anakronizme düşmüştür. Bu tür değerlendirmelerinin önemli bir bölümü, kullandığı veri ve belgelerin sayıca ve tür itibarıyla yetersiz olmasından kaynaklanmakla birlikte bunları yorumlama tarzının ve kendi Ortaçağları için tespitler yapan Batılı yazarların iddialarını Osmanlı devlet ve toplumuna teşmil etmesinin de önemli rolü olmuştur. Teori güdümlü olması, meseleye elinde hazır bir modelle yaklaşması ve bu modele göre kurumlar ve tipler araması, araştırmalarında ulaştığı sonuçlar için ciddi dezavantajlar doğurmuştur. Neticede elde ettiği bulgularla Osmanlı döneminde kapitalizmi doğuracak Protestan ahlâkı benzeri bir yapının ortaya çıkmadığı kanaatine ulaşmış ve bu zihniyet ve birikimi ortaya çıkar(a)mayan Osmanlı toplum ve kurumları hakkında zaman zaman küçültücü bir dil kullanmıştır.

Osmanlı devlet ve toplumundaki geri kalmışlığın dünya ticaret yollarının değişmesiyle başlayan süreçle ortaya çıktığını söylemesine rağmen Ülgener'in aslında bu süreci çok daha geriye götürdüğünü ifade edebiliriz. Gerek İktisadî Çözülmenin Ahlâk ve Zihniyet Dünyası, gerek Zihniyet ve Din adlı eserlerindeki zihniyet tahlillerinde, İslam dünyasındaki bu olgunun temellerini, “*kapalma*” olarak adlandırdığı 12.-13. yüzyıllardan başlatmaktadır. Ona göre geri kalmışlık, kısa süren “*parlak bir devreden*” sonra 16. yüzyıldan itibaren Coğrafi Keşifler ve ticaret yollarının değişmesi sonucundaki “*çözülme*” dönemiyle kendisini net bir şekilde göstermiştir³². Ülgener, kısa süreli olarak ifade ettiği, Osmanlı Devleti’nin 14. ve 16. yüzyıllarındaki başarılı döneminde de her ne kadar açık ve net olarak söylemese bile statik bir süreklilik olduğunu ve Ortaçağ zihniyetinin devam ettiğini düşünür. Bunu vurgulamak amacıyla dönemin ahlâk, siyasetname ve tasavvuf türündeki kaynaklarına sık sık atıfta bulunur. Diğer yandan eserlerinde söz konusu “*idarî ve askerî yükselişin*” sebepleri ve mahiyetleri hususunda açıklayıcı bilgi vermez³³. Netice itibarıyla Ülgenerci tezle kısaca özetlemek gerekirse Osmanlı tarihi, arasında kısa bir parlak dönem olan kapanma ve çözülme devirlerinden ibarettir.

Ülgener’in çalışmaları ancak 1980’li ve 90’lı yıllarda yoğun olarak gündeme gelmiştir. O’na karşı uzun süreli bu kayıtsızlığın en önemli sebebi, Türk entelektüellerinin, Batı kaynaklı

32 Ülgener, eserlerinin birçok yerinde bu konuyu işlemiştir. Örnekler çoğaltılabilir olmakla birlikte bkz. İktisadî Çözülmenin Ahlâk Ve Zihniyet Dünyası, s.21-23, 26-27, 33-36, 175-180; Zihniyet ve Din, s.89-90, 96-98, 130-132; H. Bayram Kaçmazoğlu, “İktisadî Düşünce Tarihimize Ülgener’in Katkıları, s.37; Mustafa Acar-Hüsnü Bilir, “Gerçek Bir Alim, Mümtaz Bir Şahsiyet: Sabri Fehmi Ülgener, s.119

33 “Yükseliş” döneminin zihniyetini de (dönemin eserlerinden alıntılarla şekliyle) olumsuzladığı için Ülgener’in, değerlendirmesinde “*idarî ve askerî*” kavramlarını bilinçli olarak kullandığını ve yine bilinçli olarak bu başarılı dönemin arkasındaki etkenleri sorgulamaktan imtina ettiğini düşünüyoruz. Buna göre bazı soruları sormak bizce zarurî hale gelmektedir: Şu halde başarılar sadece konjonktürel veya sadece idarî ve askerî midir? İmparatorluğun diğer dönemleriyle aralarında zihniyet farkı mı yoksa Ülgener’in iddia ettiği gibi bir süreklilik mi vardır? Şayet zihniyet farkı varsa bunlar nelerdir? Ülgener’in, dönemin özellikle edebiyat ve ahlâk kaynaklarına göre yaptığı eleştirel zihniyet yorumlarıyla kıyaslandığında o dönemdeki başarılar nasıl telif ve izah edilebilir?

referanslara duyduğu ilgi ile Marksist, pozitivist ve işlevsel temelde toplumsal yapı çalışmalarına ağırlık vermeleridir [34]. O'nun çalıştığı saha, Osmanlı ve İslam dünyası (Yakın Doğu) zihniyeti ve kurumları olduğu için meseleleri, geçmiş açısından ele almakla birlikte mahiyeti ve sürekliliğinden dolayı günümüz ve gelecek açısından da değerlendirmek zorunlu hale gelmektedir. Bu sebeple Ülgener'in tezleri ve eserleri popülerliğini korumaya devam etmektedir. Hatta uzunca bir süre daha devam etmesi kuvvetle muhtemeldir. Bu bağlamda örneğin Hanioğlu, İslam düşünce mirasının yanlış yorumlandığını, Ülgener'den yola çıkarak İslam toplumlarının iktisadî gelişmelerinin önünde zihniyet engelleri bulunduğu ve bunların ancak dinî reformasyonla aşılabileceği (İslamî Calvinizm) gibi bazı varsayımların ortaya atıldığını ifade eder. Hanioğlu'na göre [43] bu, Ülgener'in vermediği bir mesajdır³⁴.

Yazının başında da ifade edildiği üzere Ülgener'in bulgularının, yeterince eleştirilmediği göze çarpmaktadır. Bundan dolayı zihniyet meselesinin hemen hemen halledilmiş olduğu gibi içkin bir kanaat yaygındır. Hakkındaki yazılarda çoğunlukla Weber-Ülgener modelinin, Osmanlı-Türk dünyasının "*geri kalmışlığını*" izah eden tutarlı, gerçekçi ve doğru bir model olarak ortaya konulduğunu ve söz konusu yaklaşım sebebiyle, bu sahada ortaya konulan eserlerin bazı istisnalar dışında birbirlerini tekrarladığını görüyoruz. Daha ilginç ise bundan sonra zihniyet konusunda araştırma yapacaklara Weber-Ülgener modelinin sadece eksik yanlarının tamamlanmasının veya Ülgener'in kavram ve tezlerinin açıklanmasının kaldığı gibi bir düşünce ve tutum sergilenmesidir. Hâlbuki Weber'in tezleri, kendisi henüz hayatta iken yoğun şekilde eleştirilmeye başlanmış ve birçok defalar yanlışlanmıştır³⁵. Bu sebeple söz konusu modelin zihniyet araştırmalarında kullanılırken bu tür sakıncaları da göz önünde bulundurulmalıdır.

34 Konu hakkında çok geniş bir literatür olmakla birlikte bazıları için bkz. Ahmet Tabakoğlu, "İslam, Modernite Ve İktisat", İslam İktisadı-Toplu Makaleler-II, Kitabevi Yayınları, İstanbul 2005, s.41-43; Ahmet Güner Sayar, "Bir İktisatçının Entelektüel Portresi-Sabri F. Ülgener", Eren Yayınları, İstanbul, 1998, s. 325-338; Celaledin Çelik, "İslam iktisat Ahlâkına Dair Birbirini Tamamlayan Bakış Açıları: Weber Ve Ülgener Üzerine Karşılaştırmalı Bir İnceleme", İslami Araştırmalar Dergisi, C.16, Sayı 4, 2003, s.669-671; Abdülkadir Zorlu, "Sabri F. Ülgener'i Okumak: "Sosyal Tarih, Osmanlı İktisat Faaliyetlerinin ve Zihniyetinin Ortaçağlaşması, Tasavvuf, İslam ve Kapitalizm", Editör Murat Yılmaz, T.C. Kültür Ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara, 2011 s.255-258; Murat Çizakça-Mustafa Akyol, Ahlâki Kapitalizm, Ufuk Yayınları, İstanbul, 2012, s.17-21; Orhan Türkdoğan, Max Weber-Günümüzde ve Türkiye'de Weberci Görüşler, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Yayınları, İstanbul, 1985, s.39-50; Mustafa Arslan, "Ülgener'in Dikotomik Yönteminde Meslek Ahlâkı ve Ahilik", İ.Ü. İlahiyat Fakültesi Dergisi, Bahar 2010, 1 (1), s.74-75; Mehmet Ali Kılıçbay, "Kapitalizm, Kalvinizm ve İslami Kalvinistler", TİSK Akademi, C.1, Sayı 1, 2006, s.97-98. Ülgener, piyasa ilişkilerinin yaygınlaşmasıyla ortaya çıkacak olan rasyonel insan tipinin ve yeni sınıfların, Kemalizmin dolduramadığı moral zemin eksikliğinin İslam'ın özünde ve zuhurunda kapitalizme açık olduğu düşüncesiyle aşılabileceğini düşünmektedir [12]. Ülgener'in kanaatinin; modernizasyonun ve rasyonalizasyonun tek başına müdahaleyle gerçekleşmeyeceği, gidişatı belirleyecek olan şeyin temeldeki zihniyetin değişimi yönünde olduğu söylenebilir [16].

35 Bu konudaki literatürden bazıları için bkz. M. Şükrü Hanioğlu, "Max Weber-İslami Kalvinistler", Türkiye Günlüğü 84, Bahar 2006, s.41-42; Mehmet Ali Kılıçbay, "Kapitalizm, Kalvinizm ve İslami Kalvinistler", TİSK Akademi, C.1, Sayı 1, s.95-97; Kürşad Haldun Akalın, "Rasyonel Ekonomik Etkinliğin Gelişimi Sürecinde

Tüm eksikliklerine rağmen Ülgener, iktisadî salt soyut bir bilim olmaktan çıkarak tarihle bütünleştirmeye çalışması ve iktisat-zihniyet ilişkisini ortaya koyması açısından kendisinden sonraki sosyal bilimciler için önemli bir yol açmıştır³⁶. Böylece Weber-Ülgener çizgisi en azından Osmanlı ile günümüz dünyasını bağlayan zaman dilimi içerisinde tarihî ve aktüel olayların özüne nüfuz edebilmede sosyal bilimcileri tek yanlılıktan kurtarmıştır. Ülgener, din sosyolojisi-ne müracaat ederek günümüzdeki iktisat zihniyetinin kökenlerini tarih içinde aramış ve insanımızın Osmanlı tarihi içindeki seyrini sağlıklı bir zemine oturtmaya çalışmıştır. Sosyolojiyi ve tarihi olguları ele alarak mekanistik iktisatçıların tek yönlülüğünün dışına çıkmayı başarmıştır [44]. Ülgener'in başlattığı çalışmalar, bu alandaki farklı paradigmlar ve arşiv kaynakları ile birlikte değerlendirildiğinde, yani çok yönlü bir mahiyet kazandırılarak derinleştirildiğinde Osmanlı devlet ve toplumunun zihniyeti hakkındaki bilgilerimiz daha somut ve tutarlı hale gelebilecektir.

Yararlanılan Kaynaklar

- [1] Ahmet Özkiraz, “Sabri F. Ülgener’de Zihniyet ve Geri Kalmışlık”, İstanbul Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi, No: 36, Mart 2007, ss. 36-37, ss. 38-39, 40, 43,
- [2] Ahmet Güner Sayar, Bir İktisatçının Entelektüel Portresi-Sabri F. Ülgener, Eren Yayınları, İstanbul, 1998, ss. 66, 246-247, 257, 265, 266-267, 268, 299, 350, 351-352, 373-375
- [3] Lütfi Sunar, “A Weberian Critique of Weber: Re-Evaluation of Sabri F. Ülgener’s Studies on Socio-Economic Structure of Turkey”, Journal of Economics and Political Economy, Volume 2, May 2015, ss. 190, 192, 195
- [4] Osman Cengiz, “Ortaçağ Çöllerinde Liberal Bir Zihniyet Dervişi: Sabri F. Ülgener (1911-1983)”, “İktisadi çözümlerin Ahlak Ve Zihniyet Dünyası”, <https://pamukkale.academia.edu/OsmanCengiz>, (04. 07. 2015), ss. 17

Protestan Ahlakı”, KMÜ Sosyal ve Ekonomik Araştırmalar Dergisi 12 (19): 2010, s.1-13; Saim Çağrı Koca-kaplan, “Sabri Ülgener’de Protestanlık-Kapitalizm İlişkisini Osmanlı Dünyasında Aramak: Melamilik”, İkinci İktisat Tarihi Kongresi, Bildiriler-2, Editörler: Mustafa Öztürk-Ahmet Aksın, Fırat Üniversitesi Matbaası, 2010, s.820-823

36 II. Dünya Savaşı yıllarında Türkiye savaşa girmese bile ekonomisi ciddi olarak etkilenmişti. Nüfusun bir kısmı askere alınmış, üretim kayıplarından dolayı devlet piyasaya müdahale etmek zorunda kalmıştı. Ayrıca gelir dağılımı bozulmuş ve istifçilik de artmıştı. Ülgener bu dönemde bir yandan zihniyet çalışmalarını sürdürürken diğer yandan tarihle iktisat teorisini birleştirecek olan çalışmalar yaptı. Bunlardan birincisi İslam hukuk ve ahlâk kaynaklarından faydalanmak suretiyle fiyat istikrarsızlığının tarihi kökenlerini araştırarak yazdığı “İslam Hukuk ve Ahlak Kaynaklarında İktisat Siyaseti Meseleleri” adlı makalesidir. İkincisi ise Osmanlı tarihinde 16-18. yüzyıllarda İstanbul’da işe meselelerinden yola çıkarak yazdığı “*Tarihte Darlık Buhranları*” adlı kitabıdır [2].

- [5] Sengün Vanleene, “Wilhelm Dilthey’da “Anlama” Üzerine”, <http://dergiler.ankara.edu.tr/dergiler/26/1668/11.pdf>, (12. 06. 2015), ss. 157
- [6] Sabri F. Ülgener, *Zihniyet Aydınlar ve İzmler*, Mayaş Yayınları, Ankara, 1983, ss. 15-16, 18-19, 24-25, 27-28
- [7] Sabri F. Ülgener, “İktisadî Hayatta Zihniyetin Rolü ve Tezahürleri”, *Makaleler*, Derin Yayınları, İstanbul, 2006, ss. 22-23, 34-36
- [8] Ahmet Demirhan, “Hatlar, Portreler, Çehreler ve Renkler Ortasında “Püriten ve Ülgener” ed. Murat Yılmaz, T.C. Kültür Ve Turizm Bakanlığı Yayınları, ss. 139, 161
- [9] Kadir Koçdemir, “İlmiyle Alim, İrfanıyla Arif: Ülgener”, *Türkiye Günlüğü*, Sayı 51, Yaz 1998, ss. 110, 115,
- [10] Mehmet Ali Kılıçbay, “Kapitalizm, Kalvinizm ve İslami Kalvinistler”, *TİSK Akademi*, C.1, Sayı 1, 2006, ss. 94
- [11] Efe Baştürk, “Pozitivizme Eleştirel Bir Yaklaşım: Max Weber Ve Anlayıcı-Yorumlayıcı Sosyal Teori”, https://www.academia.edu/1522124/POZ%C4%B0T%C4%B0V%C4%B0ZME_ELE%C5%9ET%C4%B0REL_B%C4%B0R_YAKLA%C5%9EIM_MAX_WEBER_VE_ANLAYICI-YORUMLAYICI_SOSYAL_TEO%C4%B0, (16. 05. 2015), ss. 6
- [12] Mustafa Acar-Hüsnü Bilir, “Gerçek Bir Alim, Mümtaz Bir Şahsiyet: Sabri Fehmi Ülgener”, *KMÜ Sosyal ve Ekonomik Araştırmalar Dergisi* 16 (26): 2014, ss.118, 120
- [13] Ercan Eren, “Prof. Dr. Sabri Ülgener ve Yöntem Sorunları”, *İktisat Dergisi*, Kasım 1985, Sayı 252, ss. 9
- [14] Aydın Uğur, “XIX. Yüzyıl Alman Tarih Felsefesi ve Ülgener”, *Toplum ve Bilim*, 23, Güz 1983, ss. 129
- [15] Fatma Torun-Hacı Duran, “Sabri F. Ülgener ve İki Eseri Üzerine Bir Değerlendirme” <http://www.journals.istanbul.edu.tr/iusoskon/article/view/1023006715/1023006237>, (17. 07. 2015), ss. 71
- [16] Ferudun Yılmaz, “Sabri F. Ülgener ve Liberalizm” *Küreselleşme ve Zihniyet Dünyamız*, Editör Murat Yılmaz, T.C. Kültür Ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara, 2011, ss. 96, 99-100
- [17] Lütfi Sunar, “Weber’in İktisat Sosyolojisi: Uygarlığı Anlamanın Anahtarı Olarak İktisadî Zihniyet” *Sosyoloji Konferansları*, Sayı 45, 2012-1, ss. 37
- [18] Orhan Türkdoğan, *Max Weber-Günümüzde ve Türkiye’de Weberci Görüşler*, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Yayınları, İstanbul, 1985, ss. 28, 35, 39
- [19] H. Emrah Beriş, “Zihniyet, Aydınlar ve İzmler”, Sabri Fehmi Ülgener, *Küreselleşme ve Zihniyet Dünyamız*, Editör Murat Yılmaz, T.C. Kültür Ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara, 2011, ss. 326

- [20] Orhan Çakmak, Sabri Ülgener, Alternatif Yayınları, Ankara, 2003, ss. 59, 82
- [21] H. Bayram Kaçmazoğlu, “İktisadî Düşünce Tarihimize Ülgener’in Katkıları”, Türkiye Günlüğü, 34, Mayıs-Haziran 1995, ss. 34
- [22] İbrahim Şahin, “Zihniyetin Göstergesi Olarak Edebiyat ve Ülgener”, ed. Murat Yılmaz, T.C. Kültür Ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara, 2007, ss. 297
- [23] Orhan Tuna, “Prof. Dr. Sabri F. Ülgener ve İki Eseri”, İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası, Prof. Dr. S. F. Ülgener’e Armağan, C.43, 1987, ss. 10
- [24] Ahmet Yörük, “Prof. Dr. Sabri F. Ülgener”, İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası, Prof. Dr. S. F. Ülgener’e Armağan, C.43, 1987, ss. XIX
- [25] Sabri F. Ülgener, İktisadî Çözülmenin Ahlâk Ve Zihniyet Dünyası, Derin Yayınları, İstanbul, 2006, ss. 6, 9, 11, 13, 15, 21-23, 24-26, 38-40, 42, 43-45, 49, 51, 53, 69, 77, 93-94, 97-99, 113-114, 131, 142, 144-149, 171-173, 176, 204-205, 209-214, 269-272, 274
- [26] Sabri F. Ülgener, Zihniyet ve Din, Derin Yayınları, İstanbul, 2006, ss. 21, 83-84, 96-98, 106-110, 119-120, 130-131
- [27] Mustafa Arslan, “Ülgener’in Dikotomik Yönteminde Meslek Ahlâkı ve Ahilik”, İ.Ü. İlahiyat Fakültesi Dergisi, Bahar 2010, 1 (1), ss. 59-60, 75-76,
- [28] İsmail Kara, Dinle Modernleşme Arasında-Çağdaş Türk Düşüncesinin Meseleleri-, Dergâh Yayınları, İstanbul, 2014, 4. Baskı, ss. 27
- [29] Mehmet Can Doğan, “Sabri F. Ülgener Örneğiyle Sosyal Bilimler ve Edebiyat”, Editör Murat Yılmaz, T.C. Kültür Ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara, 2007, s. 286-292
- [30] Ahmet Tabakoğlu, “İktisadî İnhitat Tarihimizin Ahlâk ve Zihniyet Meseleleri”, İktisat Tarihi-Toplu Makaleler-I, Kitabevi Yayınları, İstanbul, 2005, ss. 454
- [31] Ömer Lütfi Barkan, “İktisadî İnhitat Tarihimizin Ahlâk ve Zihniyet Meseleleri Üzerine” Editör Murat Yılmaz, T.C. Kültür Ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara, 2011, ss. 320-323
- [32] Mehmet Genç, Osmanlı İmparatorluğunda Devlet Ve Ekonomi, Ötüken Yayınları, 11. Baskı, İstanbul, 2014, ss. 68-70, 88-89
- [33] Dursun Ayan, “Sabri F. Ülgener’in Türk Düşünce Kültüründeki Yeri”, Doğu Batı, Yıl 3, Sayı 12, Ekim 2000, ss. 192
- [34] Abdülkadir Zorlu, “Sabri F. Ülgener’i Okumak: “Sosyal Tarih, Osmanlı İktisat Faaliyetlerinin ve Zihniyetinin Ortaçağlaşması, Tasavvuf, İslam ve Kapitalizm”, Editör Murat Yılmaz, T.C. Kültür Ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara, 2011, ss. 248, 255-257
- [35] Mustafa Aydın, “Zihniyet Sorunu”, Tezkire Dergisi, Vadi Yayınları, 1997, Sayı 11-12, ss. 99-100

- [36] Sabri F. Ülgener, “İslam Hukuk Ve Ahlak Kaynaklarında İktisat Siyaseti Meseleleri”, Makaleler, Derin Yayınları, İstanbul, 2006, ss. 87
- [37] Murat Çizakça-Mustafa Akyol, Ahlâki Kapitalizm, Ufuk Yayınları, İstanbul, 2012, ss. 29
- [38] Sabri F. Ülgener, “Bugünün İktisat Felsefesi Yönünden Descartes Rasyonalizmine Bir Bakış”, Makaleler, Derin Yayınları, İstanbul, 2006, s.122-123
- [39] Selahattin Bayram, “Osmanlı Devleti’nde Ekonomik Hayatın Yerel Unsurları: Ahilik Teşkilatı ve Esnaf Loncaları”, İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, Sayı 21, 2012, ss. 94-95, 101-102
- [40] Ahmet Kala, “Esnaf”, Türkiye Diyanet Vakfı Ansiklopedisi, İstanbul, C.11, 1995, ss. 423
- [41] Richard S. Westfall, Modern Bilimin Oluşumu, çev. İsmail Hakkı Duru, TÜBİTAK Yayınları, 14. Basım, Ankara, 2004, ss. 79
- [42] Münir Koştaş, “19. Yüzyıl İdealist Felsefe Akımı Ve Weberci Görüş”, Felsefe Dünyası, Sayı 11, Mart 1994, ss. 34-35
- [43] M. Şükrü Hanioglu, “Max Weber-İslami Calvinistler”, Türkiye Günlüğü 84, Bahar 2006, ss. 43-44
- [44] Ahmet Güner Sayar, “Sabri Ülgener’in Bıraktığı Miras”, Prof. Dr. Sabri Ülgener’e Armağan, İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası, C.43, 1987, ss. 31-32

Ergin ÇAĞMAN – cagman@istanbul-ulasim.com.tr

Born in 1967 in Istanbul, Ergin Çağman received his BA in history from Istanbul University and MA degree in economic history from Marmara University. Later serving in Prime Ministerial Ottoman Archives, he submitted his PhD studies at the same university with the thesis titled “18. Yüzyılda İstanbul’da Esnaflık-Gıda Sektörü” (The Esnaf and Food Sector in the 18th-century Istanbul). He published several articles on Ottoman economic history in various journals. He is currently working in a public enterprise in the field of rail-based public transport, and has been pursuing his research on Ottoman history, Ottoman economic history and history of public transport.